

Fäbodrar

Fakta och funderingar om dess ursprung och utveckling

En sammanfattning

Lars Bägerfeldt

Förord

Denna skrift är mestadels en sammanfattning av mina tidigare böcker om fäbodrar, vilka främst behandlar Ore socken i Dalarna. Samtliga böcker finns tillgängliga gratis som PDF-filer, både på www.fnf.nu/bagerfeldt och lasse345.wordpress.com och de omfattar runt 2000 sidor.

- 66) *Ärteråsens fäbod och folket runt Oresjön*. Om bebyggelsen i Ore socken fram till 1800-talet.
- 67) *Ärteråsen. Fäbodens kullor och dalkarlar. En vandring bland inristade namn och årtal*. En beskrivning av ristningarna, texternas innehåll och personerna på fäboden.
- 68) *Appendix 1. Ristningarna*. Renskrift av drygt 10.000 ristningar.
- 69) *Appendix 2. Gårdarna i Näset och Arvet samt vissa släkter*. Mer om gårdarna i Ore sn, främst Näset och Arvet fram till 1800-talet.
- 70) *Strövtåg bland fäbodens ristningar*. Fotografier på figurristningar i Ärteråsen. Många fler bilder finns på Internet: <https://www.deviantart.com/oldhouses/gallery/>
- 71) *Boupppteckningar i Ore socken 1741-1850*. Fördjupade studier i befolkningens ekonomiska situation.
- 72) *Ärteråsen - Om Brita Erikssdotters liv under 1800-talet. Tillhed BED - Fäbodkullan, ristaren, dottern*. En historiskt kåserande bok som inspirerats av ovanstående böcker.
- 83) *De som vallade*. Diverse funderingar och analyser om fäbodarna i övre Dalarna.
- 84) *Fäbodristningar i Ore socken*. En katalog över de andra fäbodarnas ristningar i Ore och trädristningar, samt med några kommentarer.
- 85) *Forntida fäbodrar i södra Sverige*. Teorin och argumenten varför det måste ha funnits fäbodrar i södra Sverige ända fram till mitten av medeltiden.
- 86) *Bokstäver till datorn. Några historiska TTF-typsnitt*. Dessa typsnitt har jag gjort själv och här ingår den stil som man finner bland fäbodristningarna.
- 87) *Övre Dalarna förr. Om befolkningsökning, fäbodrar och kyrkor i övre Dalarna för riktigt länge sedan*.
- 88) *Fäbodrar. Fakta och funderingar om dess ursprung och utveckling. En sammanfattning*.

Några fotoböcker med kortfattade texter vilka hittills omfattar 680 sidor.

- B1) FOTO - Knuttimrade hus i Dalarna
- B2) FOTO - Ärteråsens fäbod 1 Runt eldhusen
- B3) FOTO - Ärteråsens fäbod 2 Över tröskeln
- B4) FOTO - Ärteråsens fäbod 3 Fähus, bodar, hölador
- B5) FOTO - Ärteråsens fäbod 4 Ristningar
- B6) FOTO - Fäbodrar i Ore, hus och ristningar

Omslagsbild: En av fäbodgårdarna i Svedjebodarna i Jämtland när den fortfarande var i drift i början av 1970-talet.

Lars Bägerfeldt
2021-11-23

Innehållsförteckning

ORD OCH BENÄMNINGAR	4
TIDIGA KÄLLUPPGIFTER	10
Forntid och medeltid	11
Domböcker och fogderäkenskaper	14
1663 års inventering i Kopparbergs län	18
Bouppteckningar	21
Skifteskartor	24
Ristningar	26
Nordiska museets undersökning	32
TYPER, UTBREDNING OCH SOCIAL MILJÖ	33
Mångfald och varianter	33
Södra och norra fäbodgränsen	40
Ägarna	44
Vallhjonen	46
FUNKTION OCH FÖRÄNDRING	50
Sysslor	51
Upprepade hemmansklyvningar	52
Missväxt, emigration och industrialisering	53
Övergripande funktioner	57
Kontext	59

Ord och benämningar

Det finns många namn och benämningar på det som berör fäbodarna. Detta urval är bara några exempel.

Fäbod	Ofta liktydigt med fäbodvall.
Fäbodvall	En plats med en eller flera fristående fäbodgårdar.
Fäbodgård	En fristående bebyggelseenhet där ett arbetslag tog hand om kreaturen som betade i skog och mark under sommaren samt ofta förädlade mjölken.
Vallhjon	Bodde på fäboden under sommaren och tog hand om kreaturen när de betade i skogen.
Vallherde	Samma som vallhjon, men somliga läsare anser felaktigt att det bara är män som avses.
Vallkulla	Vallande kvinna som är ogift.
Vallgosse	Vallande man som är ung och ogift.
Fäbodkulla	Samma som vallhjon och vallherde, men benämningen kulla anger att det var en ogift kvinna.
Kreatur	Boskapen som i detta sammanhang avser de mjölkproducerande djuren och deras ungar, alltså kor, kvigor, får, lamm, getter och killingar, vilka sommartid betade vid fäboden. Sällan eller aldrig hanndjur eller hästar, såvida det inte gäller en hemfäbod dit man kunde föra alla sina djur.
Hemfäbod	En fäbod som låg så pass nära bondgården att den blev ett melanting mellan bondgården och långfäboden. Hit flyttade ibland hela familjen redan under försommaren och kunde sedan stanna ända fram till hösten eller vinterns början. Här hade man ofta spannmålsodling.
Långfäbod	En fäbod som låg så pass långt ifrån bondgården att man tvingades förädla all mjölk på plats och sällan eller aldrig bedrev spannmålsodling. Här stannade man runt ett par månader under sommaren samt ibland även en kortare tid på våren och hösten.
Bondgård	Används i denna skrift som motsats till fäbod, alltså där man bodde under vintern.
Gäta	Att valla boskap (uttalas med hårt G).
Gätyxa	Liten handyxa som vallhjnen hade för att göra upp eld. Kan också kallas gässelyxa.
Lötgång	En stig eller vallningsled mellan fäboden och skogen, vilken användes på ett reglerat sätt för att komma till olika delar av skogen med boskapen under veckan eller annan period för att få en jämn spridning.

Fäbodens bebyggelse

I Dalarna var nedanstående hustyper de vanligaste på fäbodarna ända fram till början av 1800-talet. Sedan blev många av boningshusen mer moderna.

- **Eldhus** (stejers, stjers etc som härstammar från ordet stekarhuset) där man bodde och kokade messmör.
- **Sätessstuga** som vissa fäbodgårdar hade istället för eldhus, vilka hade murad spis med skorsten samt trägolv och riktiga fönster med glasrutor.
- **Mjölkbod** (mjölkstuga) där mat och förråd förvarades och låstes in.
- **Svalen** är utrymmet mellan eldhuset och mjölkboden.
- **Fähus** där boskapen vistades under natten.
- **Hölada** där man förvarade hö efter slåttern tills man hämtade det till bondgården senare under hösten, vintern eller tidig vår.
- **Bod** där man kunde förvara allt möjligt och som ibland var låsbar.
- **Sovhol** som i likhet med slobodar kunde bestå av några enkla väggar och tak som gav regn- och vindskydd, så man hade fortsatt uppsikt över boskapen. Här kunde vallhjonen vila och ägna sig åt hantverk etc medan boskapen betade eller vilade medan de idisslade.
- **Gårdsgårdar** för att inhägna djur som skulle särskiljas eller hållas borta från slätterängar.

Mjölkbod (vänster) och eldhus (höger) med svalen mellan dem. Husgrupp nr 2 i Ärteråsen.

Mer om husen

Samtliga hus var knuttimrade och förutom sätesstugan hade de i regel ett enda rum och en enda dörr, med undantag av vissa fähus. Väggen mitt emot dörrsidan kallas ibland för fondväggen.

Alla dessa hustyper var byggda efter samma mall som man hade haft vid bondgårdarna ända fram till 1500-talet. Enda skillnaden var att bondgårdens hus var bättre anpassade till vinterns stränga kyla och vissa behov som rörde skörd och slakt. Under 1500-talet och 1600-talet genomfördes många förändringar på bondgårdarna, både vad gällde hus och redskap. Dessa infördes successivt på en del fäbodan, men långt ifrån alla. Det gäller att man lät bygga murade spisar med skorsten samt lade in trägolv. Då först kunde man ha en ås allra högst upp mot taket och dessa hus kallas **ryggåsstuga**, vilket alla övriga hus hade haft långt tidigare eftersom de inte hade en rököppning i taket. En annan stor förändring var fönsterglas som ersatte de stängbara små gluggarna som placerats mitt på varje vägg i eldhusen. Denna typ av byggnad kallades lokalt för **sätesstuga**. Eftersom man i sådana hus hade flyttbara möbler, såsom bänkar och bord med ben samt skåp och kistor etc samt finare sängar, valde en del att sätta lås för dörren. Likaså kunde svalen bli hopbyggd med stugan så det blev ett förрум eller en förstuga till kammaren. Då hade man ofta en låsbar ytterdörr på långsidan. På vissa fäbodan hade man nästan bara eldhus ända fram till 1900-talet, men på andra platser ersattes eldhusen av sätesstugor redan på 1800-talet eller möjligen tidigare.

Fähus med ingång även på långsidan i Ärteråsen.

Mjölkboden var extra tät så varken fåglar eller smådjur kom åt den dyra maten. Likaså var den försedd med en dörr som alltid gick inåt och ett starkt lås så inga tjuvar kunde stjäla något.

Eldhuset och mjölkboden byggdes nära men fristående från varandra, men med dörrarna vända mot varandra på omkring 2 ($\pm 0,5$) meters avstånd, så att ett slags uterum bildades, vilket kallas **svale**. Taken från de båda husen överlappade

varandra just här så att svalen alltid var skyddad från regn. Dessutom kunde husens långsidor vara förlängda så att det även blev ett visst vindskydd, eller till och med förses med enklare dörrar och grindar så inte djuren kom in här.

Hölada i Ärteråsen.

Fähusen placerades gärna ett stenkast från eldhuset och var ofta dubbelt så stora eller ännu större. Somliga fähus var så stora att de troligen användes av två fäbodgårdar. En del fähus har ett förrum och två eller tre ytterdörrar samt en innerdörr.

Bodarna låg ofta någorlunda nära eldhusen, men höladorna låg utspridda och i närheten av de platser där man hade sina slätterängar.

Härd, lavar och ljore

Eldhusen var i regel omkring 4 x 4 m, det vill säga hade dubbel manslängd eftersom man sov på de längsgående och väggfasta bänkarna. Ofta är det bara en enda av dessa bänkar, eller lavar som de kallades, som är så pass bred att den duger att sova på. De andra två är bara hälften så breda. Mitt på det stampade jordgolvet fanns en härd där man eldade under många timmar i taget tills messmöret blev färdigt när det fick sjuda i en stor kopparkittel som hängde ner från taket. Istället för skorsten hade man en ljore eller en rököppning i mitten av taket samt ofta öppningar högst uppe på gavlarna. I sätessugorna framställdes messmöret på samma sätt fast i den murade spisen.

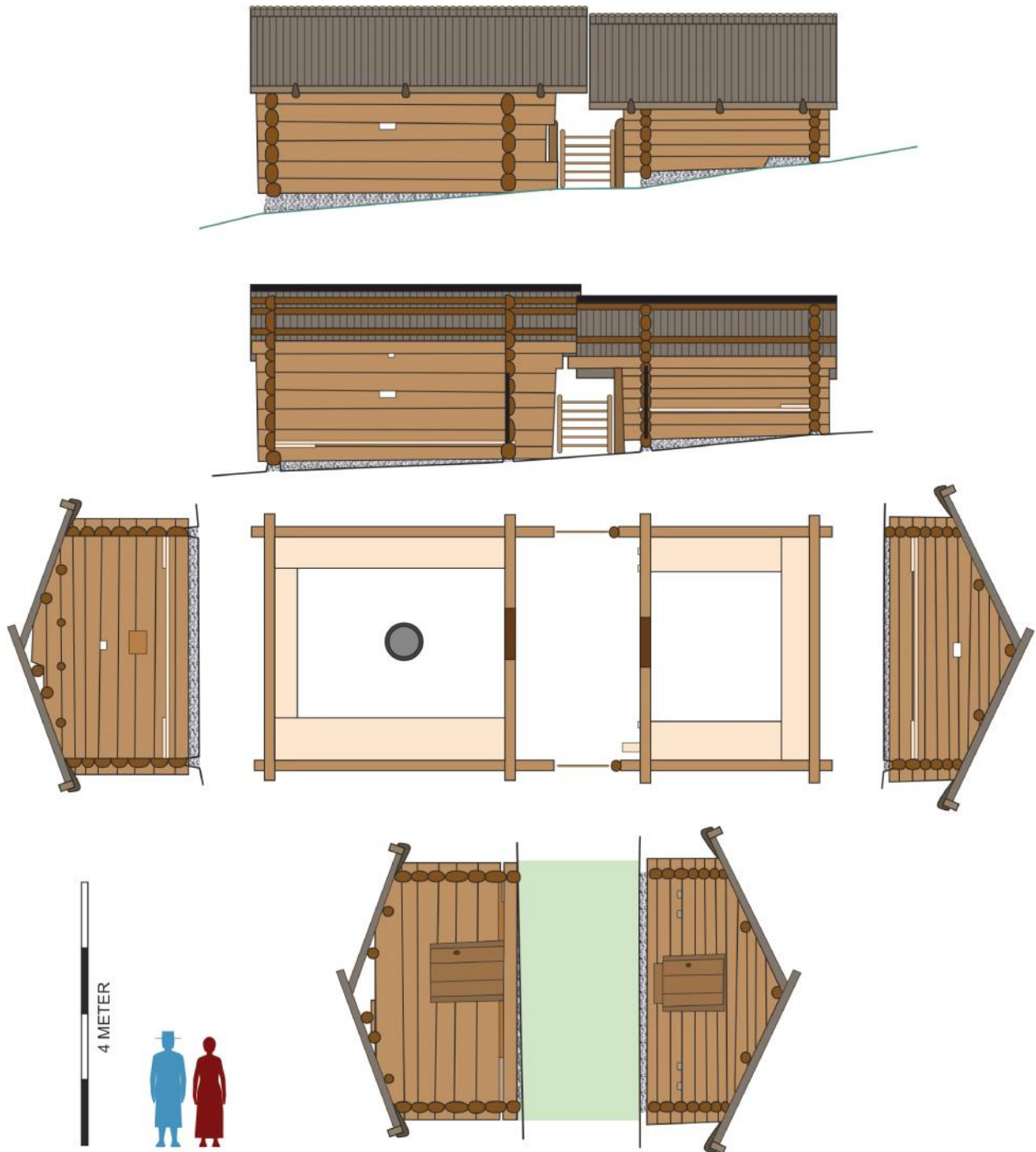

Interiör av ett eldhus i Ärteråsen.

Förutom de långsgående åsarna som bar upp taket, hade man minst 2 åsar strax ovanför huvudhöjd vilka gick genom gavelväggen och fortsatte ett stycke så att de sköt ut över svalen. Över dessa störrar eller tunna stockar kunde man dels hänga saker, men framför allt lade man bräder och tunnare störrar på tvärs över dem. Det var allra mest på dessa som man lade eller hängde allehanda saker. I övrigt hade man ofta krokarna och små hyllor på väggarna, men också en liten glugg mitt på väggen utom på dörrsidan. De var försedda med en tunn träskiva så att man kunde öppna och stänga dem. Vissa eldhus hade också små fällbara bänkar mitt på sittbänken där man kunde äta.

Syllstocken, som är den understa stocken per väggsida, låg ofta tätt emot en kallmurad grund som var byggd av rundade stenar, i synnerhet hos mjölkbo-darna. Ett undantag var eldhusen där man gärna ville ha golvdrag för att hålla liv i elden när man framställde messmör.

Ärteråsen nr 2

Husgrupp nr 2 i Ärteråsen, såväl exteriör som interiör, planritning och i profil. Eldhuset har en hård på golvet och mjölkboden är något mindre.

Tidiga källuppgifter

Somliga fäboddar har fortfarande hus bevarade som berättar om gångna tider, medan andra kan vara helt ödelagda. Som äldst är husen upp mot tre hundra år gamla. Vissa stockar kan eventuellt vara betydligt äldre, men detta har hittills inte blivit undersökt. Eftersom antalet fäbodgårdar i regel har ökat i samma takt som antalet hushåll i byarna, är de allra flesta fäbodgårdarna anlagda under 1700-talet och 1800-talet. Bara en bråkdel av såväl bondgårdar i byn som fäbodgårdarna långt därifrån fanns under seklerna dessförinnan.

Det kan också finnas minnesgoda personer som vill berätta om livet på fäboden för länge sedan, även om det mestadels är hörsägnar och inga egna upplevelser. Minnena sträcker sig sällan mer än hundra år tillbaka. För att få reda på hur det var under tider när folkminnet tryter måste man leta efter allehanda källor i arkiven och bland de handskrivna handlingarna.

Island och Norge

Till viss del kan man snekla på Island och Norge där skrivna uppgifter går ända ner till vikingatid. Exempelvis finner man följande.

- Grim Ulvsson, mer känd som Skallagrim Kvällulvsson, flyttade från Norge till Island runt år 878. Han höll sina får långt uppe på fjället där han även byggde en sommargård, alltså en fäbodgård.
- Biskop Adam av Bremen skrev omkring år 1070 att man i Norge höll boskapen på bete på arabiskt vis, nämligen långt ute i ödemarken (kap. 31).
- Den norske kungen Magnus Lagaböters lagsamling från 1274 inrymmer stadgar för böndernas sommarsätrar, eller sommargårdar, alltså deras fäboddar.

Forntid och medeltid

På flera platser i Härjedalen har man kunnat påvisa att det funnits avlägsna skogsbeten under vikingatid och därefter, vilka låg långt från bygderna med fast bosättning. Detta visar att man sannolikt bedrev fäboddrift. Motsvarigheter fanns även i Ångermanland, men här är spåren från skogsbeten ännu äldre. Några av dem tycks börja runt århundradet före respektive efter Kristi födelse. Detta är någorlunda samtida med etableringen av jordbruk i Norrlands inland. Med andra ord införde man redan från början ett system där hushållen bestod av såväl en bondgård som en fäbodgård. Sådana enheter måste ha uppstått och spridits till ett flertal landskap i samband med kolonisationen av Norrlands inland och redan under början eller mitten av järnåldern och således långt före medeltiden.

Två exempel är Gammelvallen i Ängersjö i västra Hälsingland samt Öjungsvallen i samma område, vilka har daterats och tolkats såväl arkeologiskt som vegetationshistoriskt genom pollenanalyser. Slutsatsen är att de varit fäbodar ända sedan hednisk tid och att den förstnämnda byggdes runt yngre järnålder och den sistnämnda tillkom senast under 400-talet.

Fäbodarna Munkebovallen och Koburgshus

Dessa två platser ligger långt ute i skogen i Ovikens socken i Jämtland. Vid Koburgshus finns rester av en stenmurad källare som antas ha varit en del av en befäst gård där den senmedeltida prostens lär ha förvarat biskopstiondet från hela Jämtland innan det fördes till Uppsala. Fast någon egentlig borg har aldrig funnits här, men möjligen ett stort och kraftfullt trähus. Likaså förefaller gissningen om förvaringen av biskopstiondet vara högst orealistisk. Tvärtom bör all spannmål ha förvarats vid Ovikens prästgård nere i bygden intill kyrkan. Vissa forskare har antagit att prostens bodde här i skogen året runt ända fram till 1570-talet och sjuårskriget, men det är också bara en gissning. Orsaken till dessa spekulationer är att prostens kallades "höffvidzman oppå Koburgshus" i ett brev från den 2 jan 1482. Då blev han anklagad av de kringboende bönderna i Häggen, Häxåsen och Myckelåsen att han lade under sig mer skog än vad han hade rätt till. Här omtalas deras nyttjande av skog som vid den tiden tillhörde kungens allmänning, men den egentliga frågan avsåg troligen deras skogsbete till djuren. I så fall kan Koburgshus tolkas som prostens fäbod under åtminstone medeltidens slut och 1500-talet.

Så småningom förföll platsen och kallades ödebol år 1611. Enligt en sägen brann allting ner och övergavs sedan prostens husfolk hade stulit öl från källaren och berusat sig samt förorsakat en vådaeld där alla dog. Därefter användes den som fäbod, men den udda placeringen ute i skogen antyder att den mycket väl kan ha varit en fäbod långt tidigare och senast från medeltidens slut.

Fäbodarna Kobergshus och Munkebovallen i Ovikens socken i Jämtland.

Åsen och Boda samt målet att ha avlägsna betesmarker

Bebyggelser med ortnamnsändelserna **-åsen** och **-boda** har likartade lägen i landskapet. En del av dem har varit fäbodan sedan lång tid tillbaka, men det finns också ett flertal som enbart består av bondgårdar ända sedan de äldsta bevarade skattelängderna nedtecknades. En teori som är svår att pröva är att vissa sägner är sanna som menar att en del av dem ursprungligen var fäbodan vilka innan 1500-talet övergått till bondgårdar. Detta är onekligen tänkvärt, i synnerhet eftersom det är högst troligt att alla nyetablerade bondgårdar under järnåldern i Norrlands inland anlade fäbodan. När sedan befolkningen nära nog fördubblades för varje sekel är det rimligt att tänka sig att i varje fall de närmaste fäbodarna omvandlades till bondgårdar och att nya fäbodan anlades längre bort. En intressant konsekvens av denna teori är att målet med fäbodan inte alls kan ha varit att man ville skaffa sig skogsbeten för att dryga ut betesmarkerna åt kreaturen, utan för att skaffa sig *avlägsna* betesmarker som råkade ligga i skogen.

Skogarna vid Gagnef och upp mot Siljan

I ett pergamentsbrev från 1386 återges uppgörelsen i en tvist som gällde några bönder i Gagnefs, Floda och Tuna socknar, vilka gjorde anspråk på samma skog. Här betonas alldeles särskilt att parterna fick behålla sina "säljebodar", vilket knappast kan vara något så simpelt som slobodar, utan måste syfta på något viktigare såsom fäbodan. I denna uppgörelse nämns även deras tillgång till näverskog, timmerskog och fiskevatten. I både östra och västra Dalarna finns det exempel på att ordet Säl eller Sälén använts just för att benämna fäbodan.

Liknande tvister om skogsmarker finns bland annat i en långdragen process som man kan följa från 1325 till 1614. På ena sidan stod bönder från Mora och Orsa medan den andra sidan representerades av bönder från Rättvik och Lek-

sand. Underförstått borde tvisten ha gällt skogsbeten, men också tillgången till näver, timmer och fiske. Att det var just dessa områden i Siljansbygden som tvistade med varandra var knappast en slump, eftersom deras förfäder av allt att döma kom från olika delar av Sverige och säkerligen höll ihop inbördes på respektive sida.

Att fäbodas nämns så få gånger under medeltiden är inte förvånande. Domböcker saknas och de medeltida köpebrev hade i regel schablonmässiga formuleringar i syfte att omfatta allt som tillhörde en gård, eftersom det alltför ofta var en praktisk omöjlighet att räkna upp varenda liten detalj. Av det skälet finner vi ramsor såsom "*Med hus och jord, åker och äng, kvarnar och kvarnställen, torp och torpställen, skog och fiskevatten, i vått och torrt, nära by och fjärran, inom gård och utom, inget undantaget*". Alltså nämns varken slobodas, hölador, båthus, fiskebodas, kyrkbodas eller fäbodas. Ett undantag är möjligen texten i Dalalagen från 1300-talet. Här står följande:

Brinna sællaboþir wp sum æi liggir fiwra spanna sæd til. wari samu lagh sum wm ængia laþur.

Brinner sælbod upp som ej ligger fyra spann sæd till, var samma lag som om ængslada.

(Dalalagen / Äldre Västmannalagen, byggningsbalken XLV:3)

Det finns ingen förklaring som anger vad som avsågs med en sælbod. Att den jämförs med en ængslada beror på att ingen av dem låg vid bondgården utan på utmarkerna. Då skulle värdet och lagen om ersättning räknas på samma sätt, fast endast under förutsättning att sælboden "ej ligger fyra spann sæd till". Inte heller detta förklaras närmare. Möjligen gällde denna regel endast sådana fäbodas som inte tillhörde en bondgård med 4 spanns (2 tunnors) utsäde och därför inte ansågs vara fullvärdig. De allra flesta av fäbodarna bör därför ha undantagit från den här lagen och haft ett betydligt högre värde än en ængslada.

Domböcker och fogderäkenskaper

De äldsta bevarade domböckerna är från 1540-talet, såvida man bortser från vissa städers tänkeböcker och enstaka äldre fragment. Vid ungefär samma tid började man att skriva in de kortfattade saköreslängderna i landskapshandlingarna, samtidigt som antalet pergamentsbrev minskade där man tidigare hade nedtecknat och bekräftat köp och skiften av jord samt andra typer av avtal.

Domböckerna upptar åtskilliga konflikter som ibland berörde fäbodarna, men också enstaka försäljningar och arvskiften. Eftersom det finns domböcker från hela Sverige framgår det klart och tydligt att fäbodarna redan vid mitten av 1500-talet hade samma utbredning som vid slutet av 1800-talet. Med andra ord var spridningen av denna tradition redan avslutad i början av 1500-talet. Således var traditionen mycket äldre än så, vilket också framgår från ett flertal andra källor.

Att det förekom likartade konflikter om fäbodgårdarna som bondgårdarna är inte förvånande. Antalet fäbodgårdar ökade i samma takt som antalet hushåll och bondgårdar, eftersom det fortlöpande genomfördes nya hemmansklyvningar. Ofta kan man utgå från att det var en fördubbling för varje sekel. Om vi således räknar antalet bondgårdar och fäbodgårdar vid mitten av 1800-talet, kan vi utgå ifrån att det bara fanns 1/8 av dem runt mitten av 1500-talet.

Vanligen tycks det ha varit dessa nyetablerade fäbodar som ställde till bekymmer. Somliga ärenden i domböckerna anger vem som hade byggt en viss fäbodgård och kan innehålla enklare detaljer.

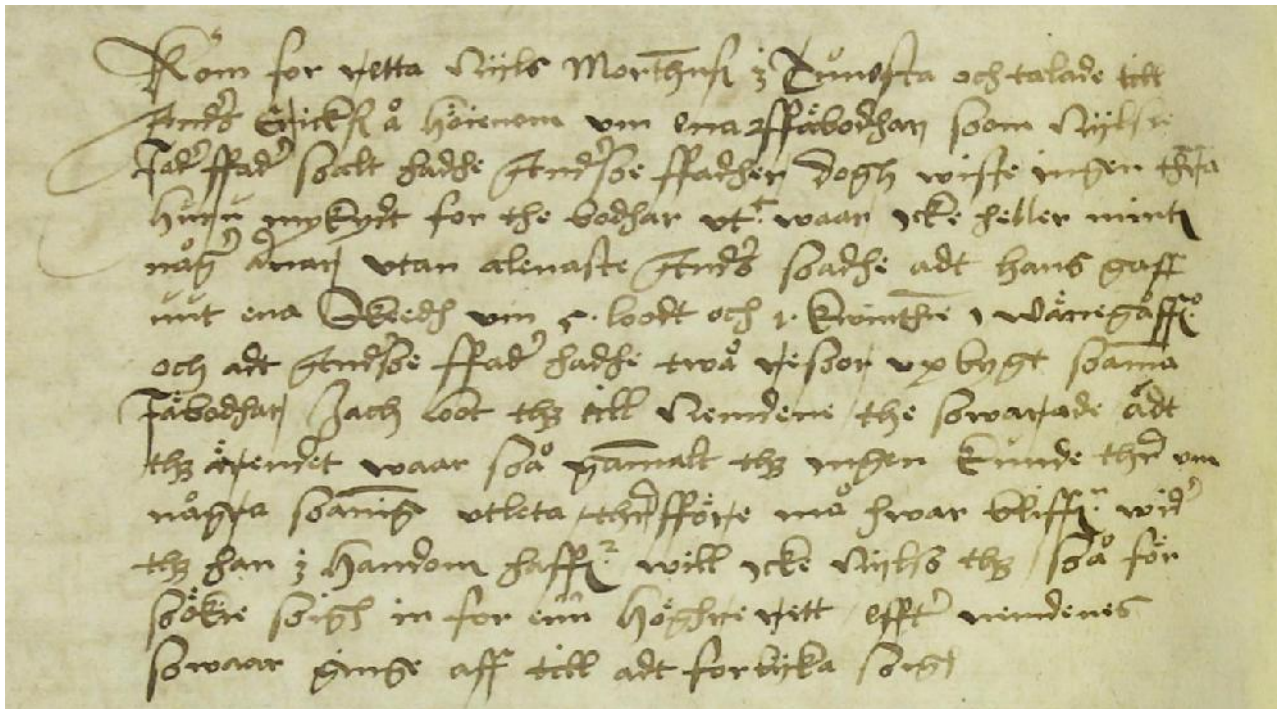
Ting i Leksand, 1548 den 19 mars - Nils Mårtensson i Tunsta anger att hans farfader hade sålt en fäbod för en sked om 5¼ lod (68 gram silver), men eftersom ärendet var så gammalt kunde det inte prövas.

Kom för retta Niils Mortenß i Tunesta och talade till
Anders Erickß å hörenom vm ena ffäbodhar, som Nijlße
Fader ffader Balt hadhe Anderße ffadher, doch wiste ingen thera
huru mykydt for the bodhar vt:t* waar, icke heller mintes
någer dera, vtan alenaste Anders ßadhe adt hans gaff
uut ena Skedh vm 5 loodt och 1. kwinthine** i wänegåff:o
och adt Anderße ffader hadhe två reßor vpbyggt samma
Fäbodhar, Jach Loot thz till Nemdene the ßwarade adt
thz ärendet waar ßå gammalt thz ingen kunde ther vm
några ßanning vtleta, ther fföre må hwar bliff:e wider
thz han j Handom haff:r will icke Nijlß thz ßå för
ßökie ßigh in for enn höghre rett, effter nemdenes
ßwaar ginge aff till adt forlijka ßegh

*utlagt / utbetalt etc

**1 kvintin = 1/4 lod

(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 1550 / sid 132;
v222728.b1550.s132 = en hänvisning till alla som har ArkivDigital)

Handskriften från 19 mars 1548, Leksands tingsprotokoll.

Ting i Gagnef, 1550 den 28 december - Jöns Persson i Gålum och talade till Erik Andersson i Kilom om en fäbod som hans hustrus fader Jöns Larsson i Gårdom hade uppröjt och satte där hus uppå. Blev så hennes farfader och fader döda, hade då hennes moder det i tre år. Sedan gick Erik i Moe och länsman-
nens söner Olof Jönsson och Arvid i Sande och brände upp alla husen.

Kom ff R. Jons perß j Gålom och talade till Erick
Anderß i Kilom vm ena ffäbodhar. som hans hust:v ffar
Jons Laarß j Gårdom hadhe vprödt och satte dher huus
vppå och hadhe dhz enn tijd Lång, bleff så hennes ffader ffader
dödh och hennes ffader hadhe så hennes moder dhz j 3. år
Sedhan gingo Erick å Moe och Länsmadnens Söner Oloff
Jönß och Arwedth j Sande och brende vp all hußenn
Dher öff:r nemde Jach Sex menn adt ransaka huru dher
waar ffaridrt fram, Då sadhe dhe ffor retten adt Jons perß
hust:v Fader hadhe deh vprödt och hugghez der stora Skogher
aff och syntes grant hwar Hußen haffwa ständeth, der aff
ther Laagh Jordan Ödhe j 3. år, sedhan ginge the Brende
Mestares till och Ägnade sig alla Jordene, och denna vârd
Offwermaghar denn tidh, Sades så C effter denna ransakann
samma bodhar till och gora Crhonone der rett aff

(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 2030 / sid 180;
v222728.b2030.s180 = en hänvisning till alla som har ArkivDigital)

Ting i Leksand, 1552 den 8 december - Jogen Olofsson i "Mielien" gav tillkänna att hans styvmoder, hustru Marit, har honom fråntagit några nyröjningar som hans fader uppröjde på hans moders hemman, och hade även hans fader upp-
röjt en fäbod medan hans moder levde.

Till minnes Joghden Olß j Mielien gaff migh tilkena adt hans
Styffmoder. H. Mariedt, haff:r honom jfrån någhon nyrödning
ßom hans ffader vprodde på hans Moders Heman, Och hadhe hans
Fader vprödt ena Fäbohar medhen hans Moder leffde, och æff:r han
ßå ffore adt hans Fader gaff honom samma Rod Affling

(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 2440 / sid 221;
v222728.b2440.s221 = en hänvisning till alla som har ArkivDigital)

Ting i Orsa, 1558 den 10 januari - Erik Olofsson på Oret ("Orhed" i Ore sock-
en) kungjorde att han hade byggt en fäbod i Hälsingeskogen, varpå Olof Sko-
makare i Boda svarade att han hade bytt till sig den skogen vilket skulle bli
rannsakat.

Kom fför Retten Eric olson på orett och kunug
giorde att han hade gjort sina ffäboder in på
helsinge skogen, suarade oluff skomar i Bodom
att han hade bydt sikh sama skogh till iffrå hel
singe landh huilket ärende så Ransakadz mz
stämdene att om te icke kunna fförlikas skulla
samma Erick Olofson tadan igen.

(Hela Dalarnas tingslags häradsrätt (W) AI:1 (1544-1559) Bild 2850 / sid 262;
v222728.b2850.s262 = en hänvisning till alla som har ArkivDigital)

Fogderäkenskap från Medelpad

I fogderäkenskaperna för extraskatten "Älvsborgs lösen 1613" nämns upprepade gånger att vissa bönder inte hade råd att betala full skatt under den 6-åriga perioden som varade 1613-1618. I Medelpad fanns det förhållandevis många ödehemman, liksom i vissa andra bygder runt om i Sverige. Dessa ville Kronan ha bebodda för att få in mer skatt. Därför gjordes en sammanställning år 1620. Här nämns att de hade varit öde i många mansåldrar och därför användes som fäbodar för att få hö och mulbete om sommaren. Ifall man med "många mansåldrar" menar mer än hundra år (3-4 generationer) så hamnar man i slutfasen av den period som var hårt drabbad av den folkminskning som uppstod under den andra halvan av 1300-talet när digerdöden och de efterföljande pesterna drog fram i landet. Således bör dessa bondgårdar ha ödelagts runt 250 år tidigare (runt 10 generationer), alltså under 1300-talet och därefter blivit nyttjade som fäbodar.

Deße Effter:ne Ödes Bolz Vthj
Medelpadh hafue ingen i månge Mans
åldrar. besittitt Vthan Bönderne bruke
them till fäbodställen, för höö o[c]h Mul=
beet om Sommaren, Och Åhrligen gör
ther af Skatt och skuldh, huilke godz icke
förskyllt till fierdepant emott
Skatten dhe göre Ty skogen som thå
war mästh lagdt Skatten på, för the
herlige Skinwarur thå finges, Then
bruke nu finnerne, och wij hafue ähnu
Skatten Quaar, Och huem sielfue godz
skulle gå o[c]h såthenn ifrån, ähr thet slätt
vthe medh them som godzen bruke, Och
theße ähre the som them bruke, N:

Veste p[er]son: Ödes Bots Vthj
 Medlyad befin ingen i många tider
 äldre förtid till den länderna b[er]de
 them till fäbodfällan, för döo af v[er]ld
 best om kommanen, och oförlysten gör
 them af ödet af pländ, b[er]de god i
 följande till en frivillig ant smott
 b[er]den de gör i y[st]rogen som the
 v[er]re m[er]t l[ig]t b[er]den ya, för the
 f[er]lige b[er]den som the f[er]rige den
 b[er]de en k[er]n som, och en f[er]rige äm
 b[er]den l[ig]t, och som f[er]rige god
 b[er]de de öf[er] the i[st]an, och the f[er]rige
 v[er]re med them som goden b[er]de och
 the f[er]rige the som them b[er]de, etc.

Ödegårdsutredningen i Medelpad år 1620 som ingår i fogderäkenskapen rörande
 Älvsborgs lösen 1613-1618.

1663 års inventering i Kopparbergs län

Kronans intresse att få in mer skatt ledde till en inventering av kvarnar och fäbodrar i Kopparbergs län år 1663-1664. Syftet var att skattelägga dem, vilket också skedde. Det medförde att exakt samma fäbodrar som skrevs in förteckningen också är med i alla kommande jordeböcker ända fram till 1900-talets början när jordskatten togs bort. Alltså utan förändringar, justeringar eller tillägg, så bönderna kom bara att betala skatt för de fäbodrar som fanns vid just den här inventeringen. Antalet fäbodgårdar bör sedan ha ökat i ungefär samma takt som bondgårdarna, åtminstone fram till 1800-talets senare del.

Rannsakingens ändamål var inte alls att inventera varje enskild fäbodgård, utan endast de bondgårdar och hushåll som använde fäbodarna för att tvinga dem att betala mer skatt. Därför är det oklart ifall de ägde en hel fäbodgård eller bara var delägare.

I Kopparbergs län registrerades 737 fäbodställen, som var och en motsvarade en fäbodvall med en eller flera fäbodgårdar, vars antal alltså inte framgår av rapporten. Av länets 32 socknar saknades fäbodrar i 6 socknar, medan 3 socknar endast hade några enstaka fäbodrar. I princip saknades alltså fäboddrift i en tredjedel av Dalarnas socknar, vilka alla låg i den sydöstra delen av landskapet.

I övre Dalarnas socknar runt Österdalälven och Siljansbygden fanns 342 fäbodställen som berörde mellan 1441 och 1627 fäbodbrukare varav vissa delade på en fäbodgård, andra ägde en egen fäbodgård och ytterligare några hade två fäbodgårdar, dels en hemfäbod, dels en långfäbod.

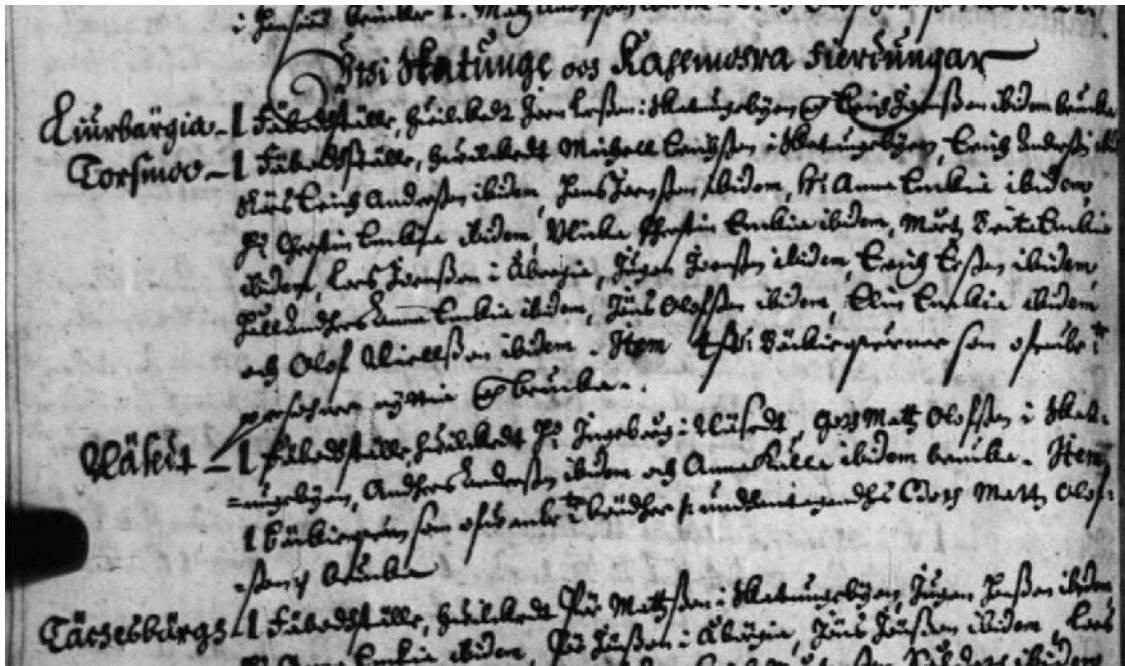
Vthi Skatunge och Kahlmohra Fierdungar

Liurbärgia - 1 Fäbodhställe, hwilckedt Joen Larßon i Skatungebyen och Erich Joenßon ibidem brucka.

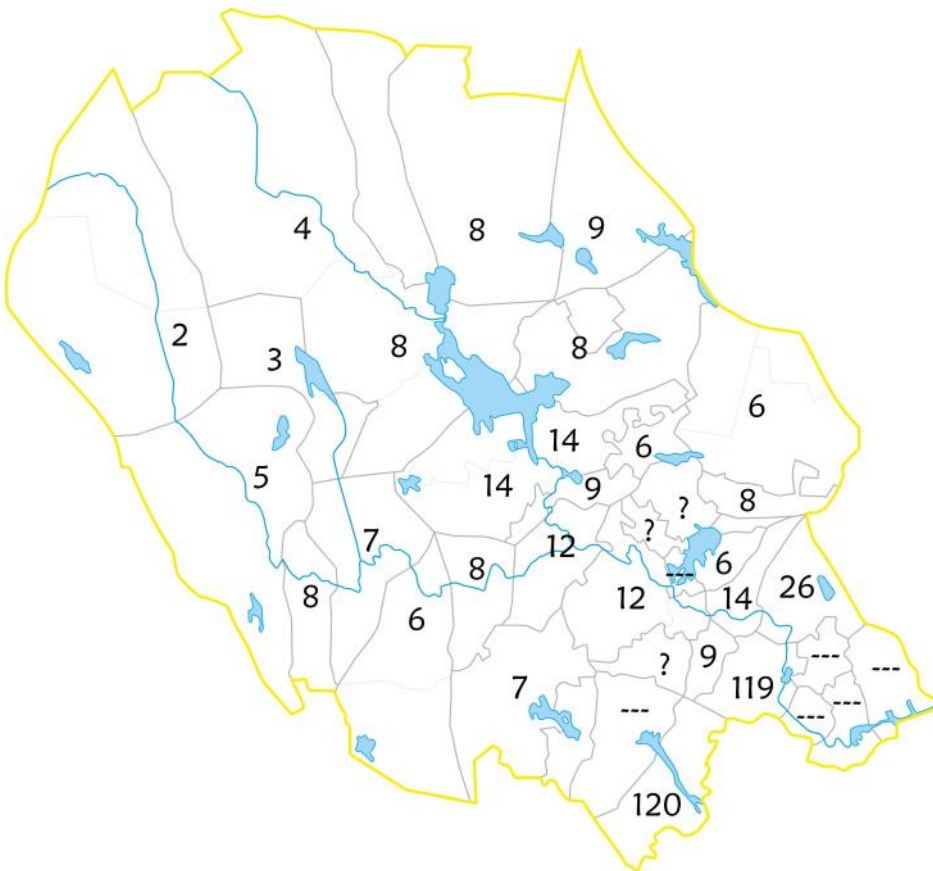
Torsmoo - 1 Fäbodhställe, hwilckedt Michell Erichßon i Skatungebyen, Erich Anderßon ibidem, Rärs Erich Anderßon ibidem, Hans Joenßon ibidem, H:o Anna Enckia ibidem, H:o Cherstin Enckia ibidem, Blicka Cherstin Enckia ibidem, Märtz Brita Enckia ibidem, Lars Joenßon i Åbergia, Jugan Joenßon ibidem, Erich Erßon ibidem, Håll Andhers Anna Enckia ibidem, Jöns Oloffßon ibidem, Elin Enckia ibidem och Olof Niellßon ibidem.

Näsedt - 1 Fäbodhställe, hwilckedt H:o Ingebårg i Näsedt, Goth Mattz Oloffßon i Skatungebyen, Andhers Anderßon ibidem och Anna Kulla ibidem brucka.

Tächesbärgh - 1 Fäbodhställe, hwilckedt Pär Mattzfion i Skatungebyen, Jugan Hanßon ibidem, H:o Anna Enckia ibidem, Pär Jönßon i Åbärgia, Jöns Jönßon ibidem, Lars Larßon ibidem, Mattz Mårtenßon ibidem, Erich Mårtenßon Söldath ibidem, Kläckaren i Ohre, och H:o Malin Enckia boendhes i Dahlen.

Kopparbergs läns jordebok för år 1663, sidan 636. Näset (det tredje av de fyra ortnamnen ovan) var då dels ett fäbodställe under Orsa socken, dels en by med bondgårdar som räknades till Ore socken. Detta ledde till en konflikt som inte löstes förrän hundra år senare. Ännu på 1820-talet gjorde Orsabönder anspråk på en del av byn Näset som hunnit växa till några tiotal bondgårdar, men då var fäbodarna borta.

Antalet hushåll per fäbodvall som ofta bestod av ett flertal fäbodgårdar. Några socknar i sydöstra Dalarna hade extremt få fäbodgar eller inga alls.

	Fäboddar	1664	kvot
Orsa	36	303	8
Ore	10	94	9
Mora	60	498	8
Vänjan	21	71	3
Älvdalen	48	206	4
Gagnef	26	318	12
Leksand	53	766	14
Ål	14	132	9
Bjursås	13	78	6
Rättvik	59	450	8
<i>summa</i>	340	2916	9
Svärdsjö	50	310	6
Sundborn	7	53	8
Vika	18	110	6
Torsång	0	86	
Husby	13	344	26
Hedemora	4	476	119
Grytnäs	0	174	-
By	0	189	-
Folkärna	0	218	-
Garpenberg	0	125	-
Tuna	35	424	12
Skedvi	23	333	14
Säter	17	159	9
Gränge	35	259	7
Norrbärke	0	281	-
Söderbärke	2	240	120
<i>summa</i>	204	3781	19
Lima	82	190	2
Malung	53	254	5
Äppelbo	8	62	8
Järna	18	117	7
Nås	17	97	6
Floda	15	114	8
	193	834	4
<i>totalsumma</i>	737	7531	10

Antalet fäboddar som hade en eller flera fäbodgårdar, och antalet hushåll enligt mantalslängden år 1664, samt antalet hushåll per fäbodvall.

I Vänjan och Älvdalen i nordvästra Dalarna fanns det ungefär lika många fäbodbrukare som hushåll. Här har säkerligen de allra flesta bondgårdarna haft en egen fäbodgård, eller delat på två fäbodgårdar som legat på olika avstånd från byn. I Mora, Orsa och Ore tycks bara 75% av hushållen ha ägnat sig åt fäboddrift. Ännu lägre var andelen i Rättvik, Leksand, Ål, Bjursås och Gagnef där endast 30-45% av hushållet verkar ha berörts. Traditionen att ha kreatur på en fäbod var således mycket starkare i nordvästra Dalarna än i sydöst.

Om fäboddrift hade varit en nödvändighet för jordbruket, skulle vi inte ha sett en sådan skillnad. Inte heller om fäbodarna införts under 1500-talet, utan endast om de är betydligt äldre och hade fler funktioner som var viktigare än själva skogsbetet.

Bouppteckningar

När Sveriges rikes lag antogs av riksdagen 1734 infördes många ändringar och tillägg. Exempelvis skulle dödsbon granskas så att allt av värde nedtecknades. Dock fanns det ingen lag som krävde att dessa bouppteckningar skulle samlas ihop och arkiveras när de väl hade uppvisats och godkänts på tinget. Av det skälet är andelen bevarade bouppteckningar i regel liten under hela 1700-talet varefter de ökar påtagligt under 1800-talet. Trots dessa brister finns tillräckligt många kvar så vi kan få en bild av hur ägandet av fäboddar såg ut.

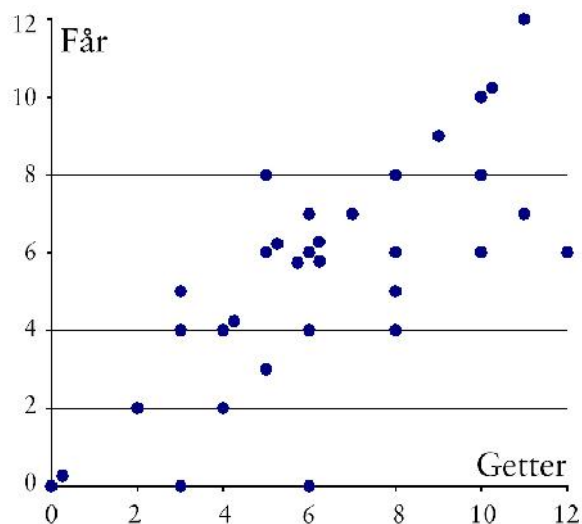
Vid giftermål bildade makarna ett gemensamt hushåll med lika stort ägande i bohaget. Här ingick både boskap och lösöre. Enda undantaget gällde fast egendom i form av jord och hus som någon av dem hade ärvt. Om makarna däremot förvärvat jord eller hus tillsammans under sin tid som gifta, så räknades det inte som arvegods utan aflinge som de ägde ihop på lika villkor. När en av dem dog, ägde fortfarande den som överlevde hälften av bohaget. Barnen fick då bara dela på den dödes andel av bohaget samt dennes eventuella arvegods av fast egendom. Trots detta omfattade bouppteckningarna hela bohaget, varefter delningen genomfördes. Ibland valde änkan eller änklungen att överlåta sin andel av bohaget till barnen i förtid, fast underförstått att de i så fall fordrade att bli försörjda till döddagar.

Vissa bönder ägde ingen fäbodgård, eller ens någon andel, men de kunde likafullt äga slätterängar vid en fäbod. Andra kunde äga en hel fäbodgård eller åtminstone en betydande andel såsom en halv fäbodgård. Enstaka bönder ägde två fäbodgårdar och då vanligen på två olika fäbodvallar, men det finns undantag när en bonde ägde två fäbodgårdar strax intill varandra på samma fäbodvall.

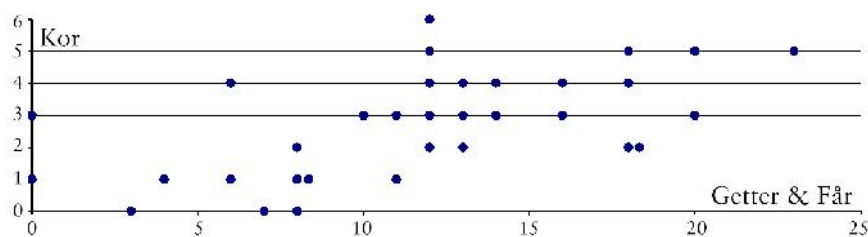
På 1570-talet hade bondgårdarna i Ore socken i nordöstra Dalarna i genomsnitt 4 kor samt 6 får och getter, vilket är ett lågt antal om man jämför med andra bygder i Sverige. Variationen inom socknen kunde dessutom vara betydande. Tyvärr dröjer det två hundra år innan vi åter får tillförlitliga källor som kan berätta hur mycket boskap som det fanns på bondgårdarna. De äldsta bouppteckningarna är från 1740-talet, men de är få. Sedan dröjer det till 1822 innan det finns en mer sammanhängande och kontinuerlig serie. Då först kan vi få mer detaljerade uppgifter om hushållens bestånd av boskap samt inte minst hur antalet kunde variera.

	<u>Kor</u>	<u>Får och getter</u>
1571	3,7	5,3
1740-tal	3,5	10,6
1822-1850	2,7	11,7

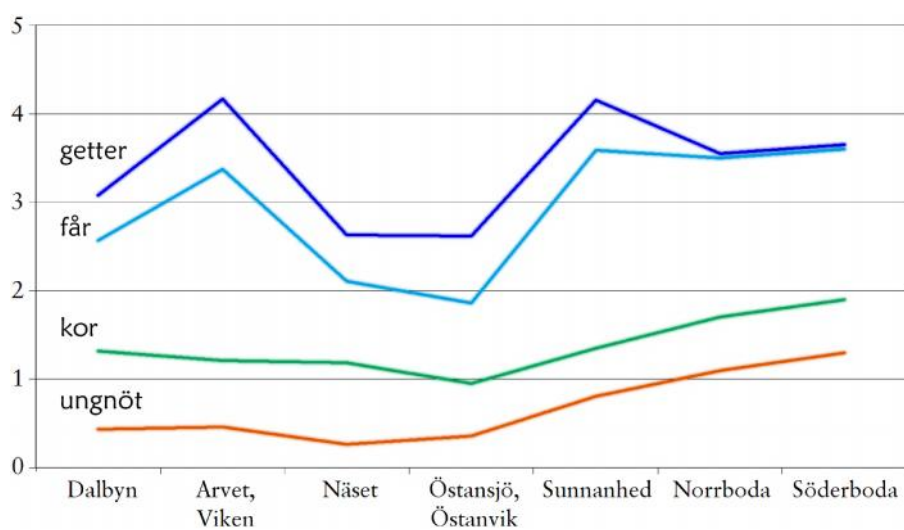
Det genomsnittliga antalet kor samt får och getter per gård i Ore socken år 1571 (enligt extraskatten Älvsborgs lösen 1571) samt i byarna Arvet och Näset (enligt bouppteckningarna) i Ore socken under 1740-talet och åren 1822-1850.

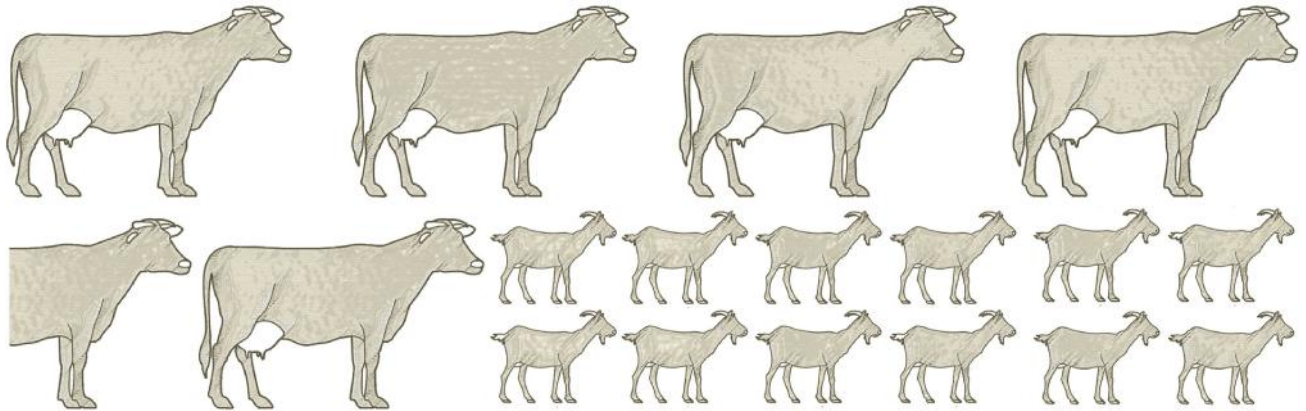
Antalet getter och får per hushåll, enligt bouppteckningarna från Arvet och Näset i Ore socken år 1822-1850 vilka omnämner boskap.

Antalet kor gentemot getter och får per hushåll, enligt bouppteckningarna från Arvet och Näset i Ore socken år 1822-1850, vilka omnämner boskap.

Det genomsnittliga antalet getter, får, kor och ungboskap per hushåll i Näset samt byarna runt Oresjön år 1851. Vid samma tid bestod hushållen av 5,1 personer i genomsnitt. (Uppgifter enligt Statistisk beskrivning av Ore socken år 1851, Lantmäteriet.)

En sinnebild av boskapen vid varje fäbodgård under sommaren, såvida två hushåll delade på sysslorna och utrymmet i husen, vars summa blir drygt 5 kor samt 12 får och getter i genomsnitt. Enligt beräkningar från bouppteckningarna år 1822-1850. Förmodligen fanns även får och ungnöt på fäboden.

1826 - Börs Anders Andersson

Han efterlämnade kvarlåtenskapen i bohaget till sonen Börs Anders Andersson, men enligt kyrkböckerna levde fortfarande hans hustru Kerstin Hindriksdotter när han dog 14 juli 1825. Hon dog många år senare. Värdet på eldhuset, mjölkboden och fähuset var 5 riksdaler banco (1,88 riksdaler specie, vilket motsvarade ungefär 10 dagslöner.)

Hus i Ärteråsen	summa
1 st storshus med mjölkstufva 3 R:r 1 fähus 2 R:r	5

1842 - Carles Carl Carlsson (Ärteråsen nr 14, husgrupp W*)

Han efterlämnade änkehustrun Karin Olofsdotter och barn.

Fäbohus

Ett Sters En mjölkbod Ett fähus i Ärteråsen	12
Ett Sters och En Mjölkbod i ohre Fäboda	4

Anm.

Sters / storshus = eldhus

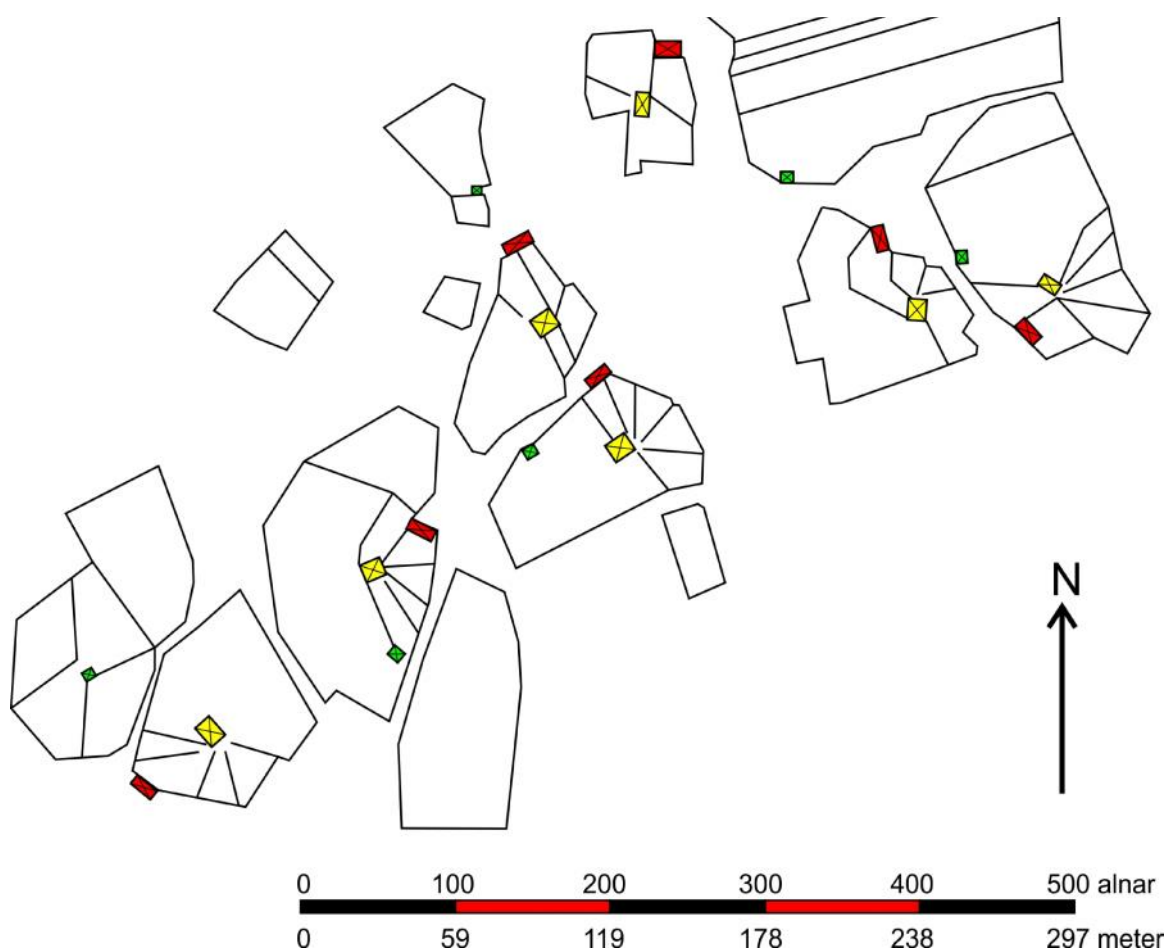
Mjölkbod och mjölkstuga är samma sak.

Ore fäbodvall är detsamma som Lindbodarna.

* Bokstaven refererar till storskiftets ordningsföljd.

Skifteskartor

I samband med att byarna skiftades och ägargränserna ändrades i syfte att utnyttja markerna bättre, upptogs emellanåt även fäbodarna. Här klarläggs för första gången såväl ägargränser som var husen låg placerade. På kartorna kan man se hur den typiska fäbodgården var organiserad i rummet och dess system av gårdsgårdar, vilka förekommer allra mest vid fähusen. För exempelvis Ore socken finns ett stort antal kartor från 1820-talet som gäller både byar och fäbodar. På grund av befolkningsökningen kan vi utgå ifrån att antalet fäbodgårdar var 1/4 i början av 1600-talet samt 1/8 i början av 1500-talet.

Karta från 1820-talet över en del av Arvåsens fäbod med hus och gårdsgårdar. I denna återgivning av originalkartan har de olika hustyperna fått olika färger. Rött avser eldhus med mjölkbod, gult är fähus och grönt är hölador och bodar.

Många fäboddar har förändrats sedan slutet av 1800-talet. I en del fall har husen antingen rivits, ruttnat ner eller byggts om till fritidshus. Delvis gäller detta också vid Ärteråsens fäbodvall där många hus har flyttats eller försvunnit efter 1820-talet. Samtidigt har man flyttat hit några fäbodhus från andra fäbodvallar.

Med tanke på hur lätt det är att flytta den här typen av hus, kanske det kan förklara varför det inte finns så många hus bevarade från tiden för Kronans inventering 1663. När husen blev dåliga och man behövde byta syllstockar och andra delar som börjat ruttna, sparade man allt timmer som var friskt och byggde sedan nya hus på samma ställe eller på en bättre plats. Hur omfattande sådana reparationer har varit vet man ingenting om, men det skulle kunna bli klarlagt ifall man gjorde dendrokronologiska dateringar, men detta har ännu inte genomförts.

Ristningar

I vissa trakter var det vanligt att man ristade in sina namn eller korta små texter, på såväl husen som träden där man vallade boskapen. Somliga områden har ett mycket stort antal ristningar av detta slag, såsom Ore socken i nordöstra Dalarna. Här finns drygt 25000 fristående små texter, som kan omfatta allt från en enda bokstav till flera rader med text. En del innehåller också årtal, bomärken eller något som kan kallas personmärken. De sistnämnda är okända i övrig historisk forskning men tycks ha följt en enskild person på fäboden under flera år, såväl kvinnor som karlar. Detta kapitel berör endast Ore socken.

De flesta ristningarna som går att tyda och inte bara är någon enstaka bokstav utan begriplig innebörd, anger ett eller flera namn. Säreget nog är så gott som samtliga bokstäver skrivna med versaler i latinsk stil och inte gemener i gotisk stil som var förhärskande ända fram till 1800-talets början.

Av de kvinnor och karlar som har identifierats och som kan dateras genom ett årtal, var så gott som samtliga unga och ogifta vid tidpunkten när ristningen kom till. Om kvinnorna hade fortsatt att valla boskap vid fäbodarna efter vigseln, så skulle detta ha framkommit, men så är inte fallet. Alltså kan vi dra slutsatsen att kvinnorna så gott som alltid slutade valla boskap när de gifte sig, eller som allra senast när de blev gravida första gången. Detta gäller dock inte under 1900-talet när familjeplanering och bättre hälsa ändrade på förutsättningarna, varvid vissa äldre kvinnor återupptog vallningen.

Texterna

De texter som förekommer vid fäbodarna kan variera väldigt mycket. Generellt är de skrivna på rikssvenska med det finns ett flertal dialektala ord, såsom LIOT (fult), LETT (långtråkigt), YÅMA (tafatt kvinna), GLÅMA (glo), BANCO (150%). De flesta är skurna med kniv, men somliga är huggna med liten gätyxa. Ibland har de använt lönnskrift genom att ange bokstavens ordningsnummer i alfabetet med romerska siffror. Mestadels används initialer och inte utskrivna namn. Bokstäverna <N, S, D, G> är spegelvända ibland liksom en del siffror. Det finns också texter som är skrivna baklänges. Bokstäverna <B, K> kan skrivas på ett sätt där det inte går att avgöra vilken som avses. Därtill finns ett mindre antal figurristningar som antingen är abstrakta eller avbildar folk, djur och symboler. De äldsta är från mitten av 1600-talet, men de flesta är från slutet av 1700-talet till början av 1900-talet varefter de i princip upphör. Här följer några exempel från Ärteråsen i Ore socken. Bomärken anges med ett <#>.

- LÖF MED TREFLIGT HÄR I ÄRTERÅSEN
- SY BED 1852 IG BIDER FARWÅL ISSA ÅR
- LETT I SOMMAR I ATT GÅ WALL HED I DAG BVFÖRER IAG HEMM MED GETTRA WÅREN 1910
- MYD 1902 1903 1904 1905 1908 SISTA ÅRET IAG ÅR HÄR
- SAD IAG MÅR BRA 1881
- # BED LIOT SKRIWA TILLHED
- TIL : LE : AED FÖRSTA OCH SISTA GÅNGEN JAG ÅR HÄR OCH ÅR FÄBOFLICKA 1874
- EEAS : HAR : FÖST : MÅNGA : KOR

- MAD # BED TWÅ KAMRATAR I ÄRTERÅSEN
- MAD BED TWÅ KLENA FLEKOR 1847
- SY PÅ TWÅ STYGA FLEKOR
- KED BED BED TRE FLKOR LET ÅR 1849
- BID BED MED LETT
- KGD 1860 GLÅMA
- IÅMA ADS IÅM ADD
- EHS I ARWET HÄR ÄR MIT NAM MIG TIL HEDER OCH INGEN SKAM
- SI PÅ DEM SOM WIL
- IPD, FÖRSTA, ÅRET, IAG, GÅR, WALL, 93 BRA, BRA
- WI , RITER , WÅRA NAMN KED AES NES
- NV HAR IAG GÅT SÅ LÄNGE MIN FÖRMÅGA STRÄKER SIG ANNA STURK 07
- IPD IAD TWÅ GLADA FLICKOR 03
- SY AES 1821 WAR HÄR DI I SV OM HÖSTEN PÅ DETA ÅR
- HÄR : ÄR : TRE LATHVNDAR I ÅSEN DEN ENNA HADE SNÖSTRVMPVR DEN ANDRA HADDE HESSKOR
- BOD SISTA TORSDAGEN IAG ÄR HÄR OM HÖSTEN ÅR 1878
- I HPD KOD SISTA SÖNDAGEN WI ÄR HÄR 96 AIÖ
- A EED KED HÖSTEN 1904 HÄR ÄR BESVÄR
- OPS HIS ÄR HOSTTIGA
- SI MMD AHD LAT HVNDAR 81
- B . IHED PA WÅREN 1901 BRA
- LÄS . DEN . SOM . WILL I . V . IIII XI . V . IIII 1904
- KAD KED ETT PAR SLABBVR 1854
- BED LETT Å LÅNGSAMT DET ÅR 1874 FÖRSTA ÅRET IAG ÄR HÄR
- AID IAG HAR MÅNGA FEL MEN GVD WET ALTIHOP
- EPD KSED TWÅ DÅLIGAA KVLOR
- ADD OCH IMS ETT PASSANDE PAR
- SY PIGAN AED KID ÅR 1837
- GPD YPD 1891 HÖSTEN KALLT
- KID SISTA HÖSTEN IAG ÄR HÄR ADIÖ FÖR ALLTID LETT LETT ATT WARA HÄR 1881
- KDD AID LETT MEN BRA
- RÄTTERRENS DOTER CHRISTINA 1862
- SYSTA TISDAGEN
- MAD HÄR ÄR LÅNGSAMT
- MAD LET ÅR 1848
- PILTEN : E GES
- SI SND HO ÄR BDRÖFWAD SI SND 1833
- B AES GAD HED SISTA TORSDAGEN WI ÄR HÄR WÅREN 1915
- SISTA FREDAGEN WÅREN 1916
- IAG BVDER FARWÄL DEN HÄR GÅNGN SISTA MÅNDAGEN OM WÅREN I AED LET AT WARA HÄR MEN IAG LÄNTAR HEM 1844 XXXXX
- SI AED BAD HER STÅR IAG SÅ ÄNGSLIG 1848
- EES 1810 BRA
- DBD AMEN
- GAD FÖRSTA, SOMMAREN, IAG, GÅR, WALL, HÄR, ÅR 1908 BRA
- BLIKO KID LAT FOLKET PRATA HYR DE WILL TY KROPPEN HÖR MIG ENSAM
- IVT AED KED KVSINER 1863
- MAD SI EN ODVGLEN KV PÅ 1850
- SI KKD EN SLV SLABA EBANKO 1828

A A A A A B B B B B C C C
 D D D D D E E E E E F F F F F
 G G G H H H H H I X Y T
 J K K K K K L L L M M M M M
 N N N N N O O O O O
 P P Q R R R S S S S S T T T T T
 V W W W W X Y Z
 Å Ä Å Ä Ä Ö Ö Ö Ö Ö

De vanligaste varianterna på bokstäverna. Observera att <M, W> kan vara likartade samt att <B, K> kan vara identiska i formen.

| \ /

|| \ \ // | \ ^ / \ / : | ' ' | | / |
k λ λ λ γ ↑ ^ < τ τ τ τ x + < _

||| \ \ \ | \ \ | // || / || \ \ \ / / / / | / |
/ \ \ \ / \ | | \ \ \ / / | | \ \ | / \
\ \ ~ / | | | | ' ' | | / " | x xi / x x
y y λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ
□ b h

|||| ||| / \ || / | \ | // | | \ / \ / | / |
| \ | | < | x | | x \ \ \ \ \ \ \ \ \ |
x x y y // λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ λ

|||| \ ^ τ 8

Ett urval personmärken från Ärteråsen, ordnade efter antalet streck. De allra flesta personmärkena har 2-4 streck.

Bomärken och personmärken

Intill vissa initialer finns tecken som antingen är **bomärken** som tillhörde familjen och som sällan förändrades från generation till generation, eller är snarlika tecken av en helt annan typ vilka skiljer sig genom att de består av två eller fler fristående streck. Dessa tycks tillhöra enskilda personer och inte deras familj, varför jag har valt att kalla dem **personmärken**. Vad jag vet så finns inte dessa angivna och beskrivna någonstans i litteraturen om fäbodarna. Vissa av dem kan förekomma parallellt på flera olika fäbodgårdar samtidigt, men gälla för olika personer, såväl kvinnor som karlar. Detta antyder att man inom de åtskilda fäbodgårdarna använde personmärken för att skilja dem åt, men det är fortfarande oklart vad syftet var.

Dörr med många ristningar.

Fyra personmärken ovanför initialerna samt en efterföljande text.

Vägg med många ristningar.

TILLHED BED LETT, samt med personmärke och bomärke.

Träristningar

Innan de stora skogsavverkningarna kom igång sägs det att det fanns mängder med ristningar även på träden runt om betesmarkerna i skogen. Fortfarande finns en del av dem bevarade, men främst på mer otillgängliga platser där avverkningen inte varit så stor.

Nordiska museets undersökning

Enstaka geografiska skildringar från 1700-talet och tiden därefter kan innehålla beskrivningar av bygdernas sedvänjor, fäboddar och vallhjonerna samt mycket annat, men uppgifterna är ofta knapphändiga och sparsamma.

När fäboddriften minskade kraftigt under 1800-talets slut ökade intresset att dokumentera verksamheten. Då påbörjade Nordiska museet en omfattande undersökning. Målet var att bevara minnen och intervjuade personer som berördes av fäbodarna samt att få dem att fylla i enkäter etc. Undersökningen inleddes år 1915 och från 1928 användes en frågelista som var mycket detaljerad, vilken förnyades på 1940-talet. Resultatet är omfattande, men tyvärr berörs sällan eller aldrig tiden innan nedgångens början, utan nästan bara tiden därefter. Här ingår uppgifter från 6062 fäbodgårdar ifall man inte räknar med Dalarna och de norra delarna av landskapen Uppland och Västmanland. I genomsnitt gick det 30-40 personer per fäbodgård i Härjedalen och Jämtland där fäbodarna var som flest i jämförelse med befolkningen. I de andra landskapen var det upp mot 200 personer per fäbodgård.

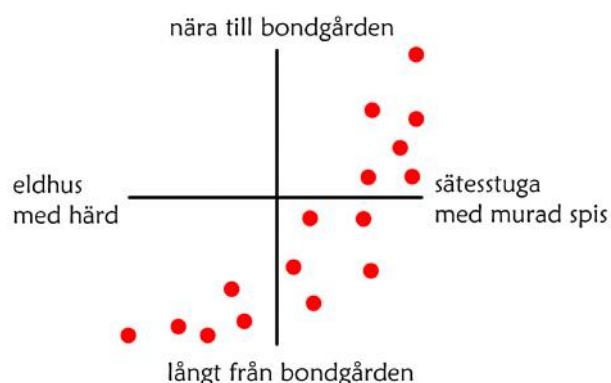
<u>Landskap</u>	<u>fäbodgårdar</u>
Lappland	379
Norrbottnen	229
Västerbotten	79
Ångermanland	792
Jämtland	2083
Härjedalen	387
Medelpad	417
Hälsingland	694
Dalarna	?
Gästrikland	461
Uppland	?
Västmanland	?
Värmland	541

*Antalet fäbodgårdar per landskap enligt Nordiska museets undersökning.
(Nyman, Anders. 1975. Hur står det till med våra fäboddar? Fataburen 1975)*

Typer, utbredning och social miljö

Mångfald och varianter

Traditionen att hålla boskap vid fäboden under sommaren tycks ha varit osedvanligt stark ända tills den upphörde, vilket skedde successivt från 1800-talets senare del och framåt. Nästan ingenting verkar ha ändrats och utvecklats innan dess, såvida man betraktar en bygd i taget. Om däremot flera bygder jämförs som ligger långt från varandra, kan man upptäcka många och stora skillnader. Vissa är så stora att det till slut är svårt att avgöra vad som är en fäbod och vad som inte är det. Antingen gör man det lätt för sig och anammar en definition som på måfå drar en tydlig gräns rakt genom dessa byggnadstyper och traditioner, eller så undviker man en sådan gräns som lätt blir en skrivbordskonstruktion som saknar förankring i verkligheten. Om man skapar en meningslös gräns utan att ha någon förståelse för dess innebörd, blir förvirringen ännu större. Därför måste man börja med att ange klart och tydligt vad avsikten är med definitionen och vad den ska användas till.

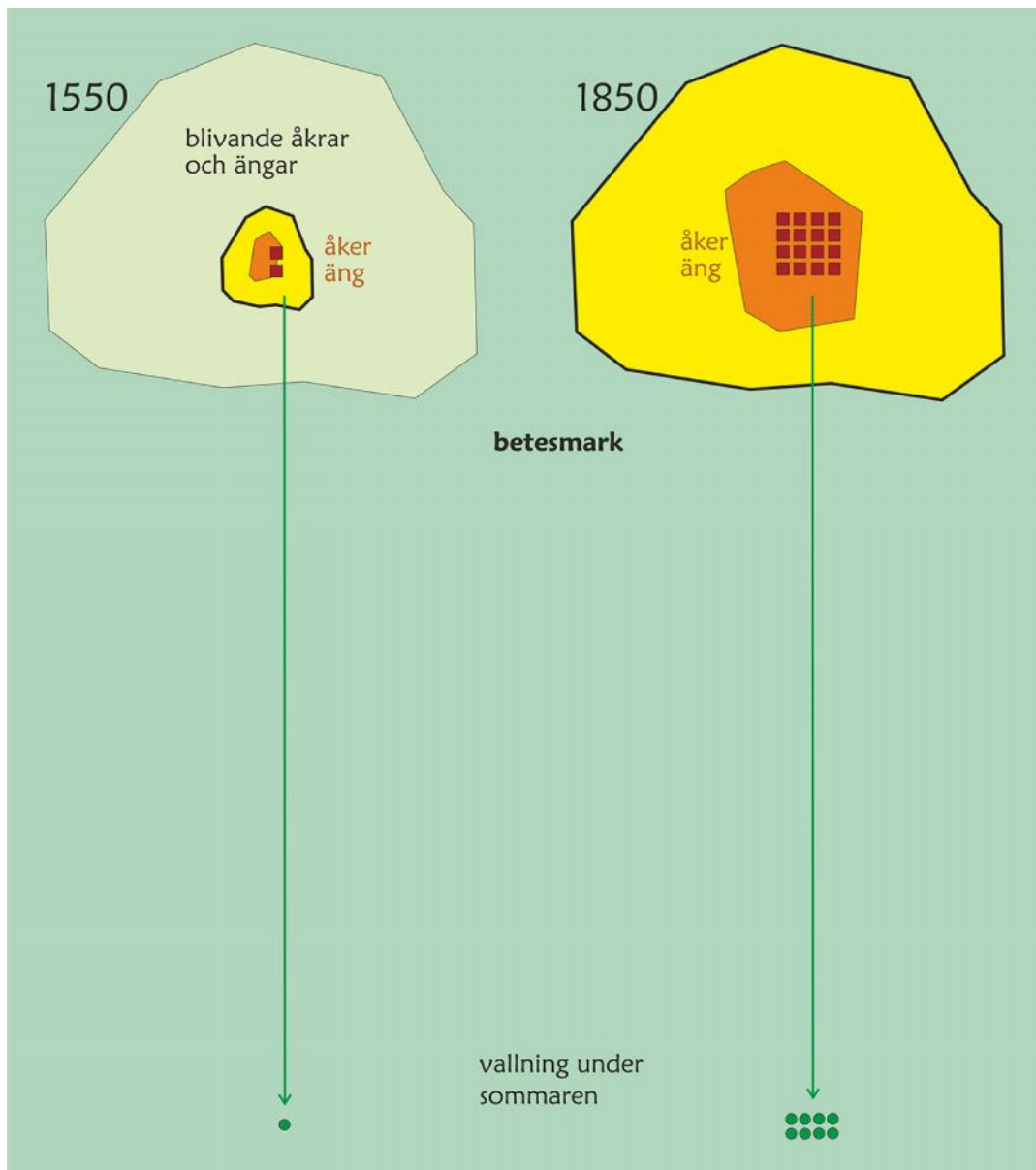
Ett påhittat exempel som visar hur diagram kan se ut som återger variationen hos två egenskaper. I detta fall 1) avståndet till bondgården och 2) andelen eldhus gentemot sättesstugor på fäbodvallen. Att dra en gräns mellan dessa prickar skulle bara skapa förvirring.

Först och främst behövs en definition som skiljer fäbodgården från bondgården. Därefter kan man indela fäbodarna i olika undertyper, om man så önskar. Den definition som finns att läsa i SAOB (Svenska Akademiens Ordbok) anser jag själv är mycket bra. Här står under sökordet FÄBOD:

primitiv utgård (l. byggnad) där man vistas (periodvis) för att kunna hålla kreatur på betesmark som ligger mer l. mindre avlägset från den gård som äger boskapen

Många av orden går att töja och vrida ganska mycket vid behov. Vad menas egentligen med "primitiv", "man", "periodvis", "avlägset"? Rent felaktigt är att en gård inte kan äga boskap, men väl personerna som bor där. Trots detta anser

jag att definitionen fungerar alldeles utmärkt. Vill man som forskare göra en annan avgränsning och använda en alternativ definition, måste det finnas ett tydligt motiv och en avsikt som har en egen inneboende förmåga att driva fram ett sådant alternativ. Annars blir det en definition utan mål och avsikt.

Det har alltid funnits gott om bördiga marker nära byarna, men trots det så valde man att anlägga sina fäbodar långt från bondgårdarna, vilket bekräftar att det viktigaste inte alls var betet utan avståndet.

Avlägsna sommargårdar

Ordet "periodvis" i definitionen ovan kan preciseras lite närmare, eftersom inga fäbodar användes vintertid, för då hade man boskapen i fähusen vid bondgården. Det enda tillfället när man kunde besöka fäboden under vintern var när man hämtade hem foder från höladorna och eventuellt gjorde reparationer på

husen etc. Därför är den största skillnaden gentemot bondgården att de inte användes under vintern utan var en form av **sommargårdar**. Av det skälet var inte heller husen och redskapen anpassade för vinterns behov, utan blev tämligen "primitiva".

En annan viktig del av definitionen är innebörden i "avlägsen utgård" som anger att det var ett betydande avstånd till fäboden, men ingenting säger hur långt det var *som minst*. Eftersom det ända fram till 1800-talet skedde nyröjningar i skog och mark förhållandevis nära byarna för att möjliggöra fortsatta hemmansklyvningarna, hade det alltid funnits enorma skogsarealer med tänkbara skogsbeten som låg alldeles intill byarna. Trots denna närhet så användes sällan eller aldrig denna möjlighet för att utvidga sommarbetet. Istället anlades fäbodan långt från bondgårdarna, vilket visar att det inte var skogsbetet i sig som var det viktigaste utan själva **avståndet**.

Det allra viktigaste med definitionen är alltså inte vad man gjorde på fäboden, alltså om man bara hade boskap på bete (långfäbodan) eller om man även hade åkrar och odling (hemfäbodan). Inte heller varför man på den tiden ansåg att man hade fäbodan, eftersom det inte förekom några bygder där samtliga hushåll ansåg att det var viktigt med fäbodan och därför valde bort tillgången till en fäbod för att istället ha boskapen kvar hemma vid bondgården. Det enda som kan anses ha varit viktigt och gemensamt för alla fäbodan är just att de var *avlägsna sommargårdar*.

Om man betonar just denna innebörd berörs plötsligt även skogsbygderna i södra Sverige, alltså söder om fäbodgränsen, men bara fram till mitten av medeltiden.

Egenskaper

Det finns många egenskaper (eller variabler) som gäller för fäboddriften varav vissa är unika just för fäbodarna, medan andra också kan gälla för bondgårdarna även om de ibland kan ha en annan utformning. Vissa egenskaper kan finnas på både bondgården och fäbodgården i samma utsträckning. Detta eftersom fäboden i princip var en förenklad form av bondgården. Det är först när egenskaperna skärskådas som olikheterna framträder ordentligt, i synnerhet när man anger andel, omfattning och kvalitet. Någon mer omfattande studie med djupare jämförande analyser för hela Sverige har dock inte genomförts, men väl storartade insamlingar av data och beskrivningar.

Exempelvis tycks det ha varit tämligen ovanligt med vallhjon i skogarna allra närmast bondgården. Vid fäboden däremot vallades boskapen både nära husen och långt bort. Likaså hade man de flesta åkrarna vid bondgården och bara i mindre omfattning på hemfäbodarna och aldrig någonsin på de riktigt avlägsna långfäbodarna. Detta påverkade också insamlingen av gödsel.

	<u>bondgården</u>	<u>fäbodgården</u>
vallhjon, hushållets egna barn	X	X
vallhjon, tjänstehjon	X	X
boende för hela familjen	X	X
skogsbete för kreaturen	X	X
mjölk, kärna, ysta, mesekokning	X	X
eldhus	-	X
sätesstuga	X	X
mjölkbod, fähus	X	X
kornbod, trösklada, portlider etc	X	-
slättervall och hölador	X	X
åker, odling och skörd	X	X
sommarboende	X	X
vinterboende	X	-
mestadels spicke-kost	X	X
vatten och avlopp	-	-
el	-	-
allmän väg fram till bebyggelsen	X	-
boendeplats enligt kyrkböckerna	X	-

Ett urval grundläggande egenskaper omkring år 1900. De flesta av dem inte är tillräckligt exakta såvida man vill beskriva vad som skiljer en fäbodgård från en bondgård, eftersom variationen kan vara betydande, i synnerhet om en längre tidsperiod avses.

Om man frågar sig hur och på vilket sätt som dessa egenskaper var rådande eller om de saknades helt, men helst på var och en av landets alla fäboddar, får man vänta på svaret eftersom det tillhör den framtida forskningen att analysera och besvara. Då kommer sannolikt en variation att framträda som kan påvisa generella **geografiska och regionala särdrag**.

En annan grundläggande fråga gäller den **kronologiska utvecklingen** och hur förändringar successivt har påverkat fäboddriften. Här kan man påstå att det generellt sett är en mycket stor skillnad i hela landet före och efter 1860-talet. Kanske inte exakt på årtiondet men att en stor och utdragen förändringsprocess påbörjades som fortfarande pågår. Dessutom måste det ha varit en viss utveckling under seklerna dessförinnan, när eldhus ersattes av sätesstugor och olika typer av fäboddar åtskildes. Däremot finns det inget som antyder att den geografiska utbredningen har ökat sedan början av 1500-talet. Tvärtom var spridningen redan avslutad under slutet av medeltiden, men utvecklingen fram till dess är i princip okänd.

Fäbodarnas huvudtyper samt säregna varianter

Vanligen brukar man skilja på **hemfäboddar** (framboddar, gårdsfäboddar etc) och **långfäboddar** (utfäboddar etc) i bland annat Dalarna, Medelpad och Ångermanland. Fäboddar med åkrar låg alltid förhållandevis nära bondgården, medan slätterängarna kunde ligga såväl intill husen vid bondgården och fäboden som vara utspridda i skogen och vid myrarna. Dessa två typer är egentligen bara en generell beskrivning av ytterligheter eftersom gränsen är flytande och det finns mellanformer. Likaså kan en del av dem ha förändrats och utvecklats från långfäbod till hemfäbod, eller från hemfäbod till halvfäbod, eller till bondgård, men

knappast åt andra hållet. Dock med undantag av seklerna närmast efter digerdöden.

Fäbodarna användes enligt olika system. Detta avgjorde hur de byggdes och avståndet till bondgården. Exempelvis fanns tydliga funktionella skillnader mellan fäbodarna i Ångermanland gentemot Medelpad. I Ångermanlands kustsocknar fanns en särskild variant, där man inte ens hade slåttervallar i närheten av sina fäbodrar.

Skogstorp

I norra Uppland och Västmanland samt i Södermanland fanns ett fåtal fäbodrar som hade stora likheter med fäbodarna i södra Norrland och västra Svealand. Dessa kan visserligen avgränsas som en egen variant, där boskapen under sommaren lämnades bort mot ersättning hos en torpare, vilka också kan kallas **skogstorp**, men en del av dem kan också ses som traditionella fäbodrar i ett ytterkantsområde.

Hemfäbodrar

Dessa låg oftast tämligen nära bondgården och här kunde hela familjen bo såväl på sommaren som ända fram till julhelgen. Av det skälet påminde fäbodgården om bondgården genom att man i regel hade åkrar och mycket annat som saknades på långfäboden.

Långfäbodrar

Dessa låg ofta så pass långt från bondgården att endast vallhjonen bodde här på sommaren samt ibland under kortare perioder runt vår och höst. Därför hade man nästan aldrig några åkrar. All mjölk förädlades på plats och blev smör, ost och messmör.

Halvfäbodrar

Ibland finner man fäbodrar som utgör en blandning av bondgårdar och hemfäbodrar, vilka låg så nära hushållets bondgård att man regelbundet förde hem mjölken och inte alls förädlade den på plats.

Blandby

Fäbodrar med både fäbodgårdar och minst en bondgård kallas blandby. Säreget nog hade dessa bondgårdar aldrig några fäbodrar, varken nära eller långt bort. Ett undantag är dock byn Näset i Ore socken fram till tiden omkring början av 1700-talet. Detta bekräftar påståendet att fäbodrar inte var en nödvändighet, utan att det var avståndet till huvudbygderna som var det viktigaste.

Bodland

En variant som endast finns i Hälsingland kallas bodland. En del anser att skillnaden gentemot fäbodrar är så pass stor att de inte bör kallas fäbodrar, men lika fullt var de avlägset placerade sommargårdar som har stora likheter med hemfäboden. Alltså är de funktionellt sett nära besläktade med fäbodarna och bör ha uppstått i en likartad kontext.

Från fäbod till fast bebyggelse

I Ore socken finns flera platser där fäbodan tycks ha utvecklats till blandbyar och sedan blivit bondgårdar. Det gäller exempelvis Korsåsen som ligger i samma område som fäboden Gisslebo.

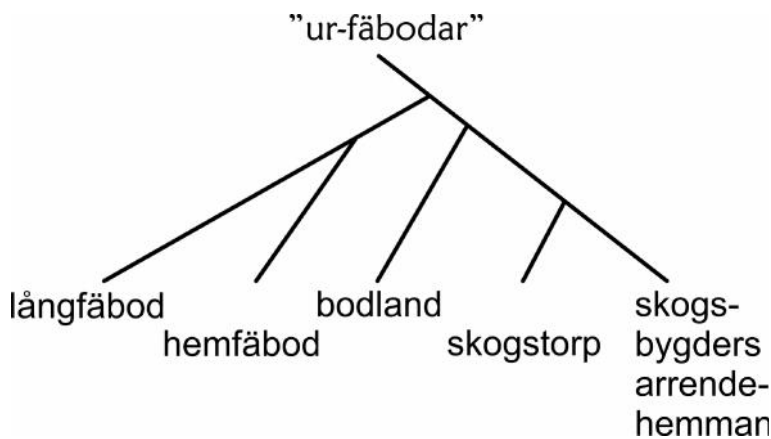
Byn Näset intill sjön Skattungen är ett tydligt exempel där man kan följa utvecklingen. I mitten av 1700-talet sägs att bönder från Orsa socken gjorde anspråk på delar av byn eftersom de hade haft en fäbod just där, vilken de fortfarande betalade skatt för i enlighet med rannsakingen år 1663. Denna uppgift är mycket riktigt införd i jordeboken från detta år och långt tid framöver. Deras ägande nämns också vid storskiftet runt år 1825. Då omfattade deras jordinnehav ett mindre område nära en bäck i den södra delen av byn. Går man bakåt i tiden kan man följa hur byn Näset utvecklades från 5 bondgårdar år 1642 och sedan blev mångdubbelt större under de efterföljande seklerna. Innan dess finns strödda uppgifter i skattelängderna som anger att det fanns 2-3 bondgårdar redan i mitten av 1500-talet, men de upptas endast under några enstaka år. Tydligt var det tveksamt om de skulle räknas som skattebetalande bondgårdar eller skattebefriade fäbodgårdar, för sedan försvinner de i skattelängderna ända fram till den första mantalslängden, fast i jordeboken återfinns de aldrig mer. I domböckerna finns dock strödda uppgifter som visar att det förekom några få bondgårdar redan på 1630-talet. Trots att byn Näset aldrig blev inskriven i jordeboken, eftersom den inte blev uppdaterad i övre Dalarna efter 1630-talets början, infördes deras ägande av fäbodgårdar år 1663. Dessa låg i Ärteråsen, men kom senare att utvidgas genom etableringen av Lindbodarna. På så vis var Näset en blandby där bondgårdarna hade egna fäbodgårdar i mitt av 1600-talet.

Sommargårdar

Andra varianter som har samma egenskaper som fäbodan, men som inte alltid inräknas i denna grupp, är **skogstorp** där man periodvis höll boskap under sommaren. Sådana är kända från bland annat Uppland. Vissa av dem tycks ha varit befolkade året runt, men där de boende tagit sig an och ansvarat för någon annans boskap mot en viss ersättning. Temat är således identiskt med fäbodarna, men istället för att leja tjänstefolk och vallhjon till sin fäbod har man fört boskapen hem till de lejda vallhjonerna. Detta påminner om de bönder i exempelvis övre Dalarna vilka inte ägde egna fäbodan, men som av allt att döma fick tillgång till en fäbodgård på villkor att de delade på sysslor och utrymme med ägarna. Dessa bönder förde ju faktiskt också sin boskap till någon annans gård under sommaren, fast inte en mindre bondgård eller ett torp utan en fäbodgård.

Om man betonar den mest väsentliga egenskapen hos fäbodarna, nämligen att de var **avlägsna sommargårdar** där hushållets kreatur fick beta, så finns ännu en variant. Det gäller bebyggelsen i skogsbygder söder om fäbodgränsen, alltså i Svealand och Götaland. I dessa bygder dominerade de stora godsena ända fram till mitten av medeltiden, vilka sedan delades upp i familjegårdar som arrenderades ut. Till skillnad från slättbygder där dessa nybildade gårdar samlades i byar, spreds gårdarna ut på ett sådant sätt i skogsbygder att det i dag kan vara svårt att klarlägga var godsena låg och vilka bebyggelser som endast var sommargårdar fram till dess att godsena delades. Fornlämningar visar att även de mest avlägsna platserna varit i bruk ända sedan bondestenålderns början, medan ort-

namnen visar att de inte blev bondgårdar med fast befolkning förrän under medeltiden. Troligen hade dessa sommargårdar uppstått när de stora godsens spred ut sina betesmarker så mycket de kunde för att föda sina boskapsbestånd. På slättbygderna hade godsens sammanhängande betesmarker där vallhjonerna alltid kunde återvända på kvällen, men i vissa skogsbygder tvingades de övernatta med boskapen. Detta kan ha varit bakgrunden till dessa sommargårdar.

Från de allra första urfäbodarna, eller avlägsna sommargårdarna, har flera varianter utvecklats, såsom långfäbod, hemfäbod, bodland och skogstorp samt de sydsvenska skogsbygdernas arrendehemman. Dessutom fanns halvfäbod och blandbyar.

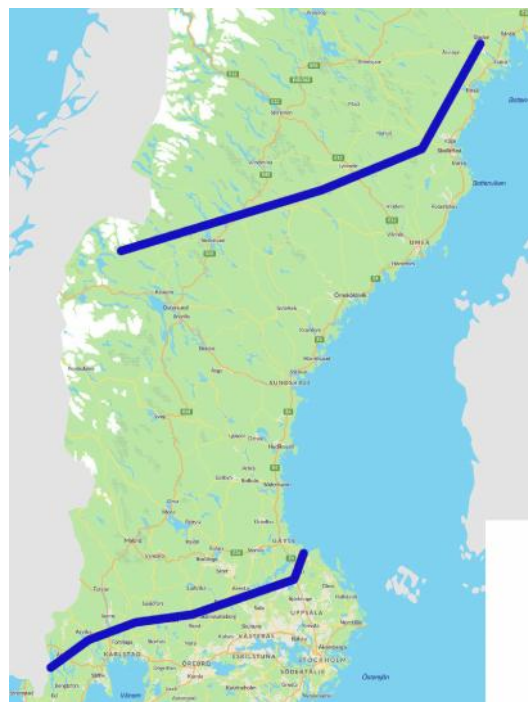
Varianternas samband

Det är högst osannolikt att alla dessa varianter har utvecklats var och en för sig eftersom det sällan finns några tydliga och bestämda gränser mellan dem. Tvärtom är de så pass snarlika varandra att de måste ha ett gemensamt ursprung. Det finns dock forskare som motsätter sig att bodlanden ska kallas fäbod, men om man inte fastnar vid själva ordet fäbod utan fokuserar på deras egenskap som avlägsna sommargårdar, kan även bodlanden och skogstörpen liksom sydsvenska sommargårdar inräknas i denna tradition. I så fall kan man också skönja hur utvecklingen har gått till och att den måhända startade redan under bondestenåldern, eller åtminstone i början av järnåldern.

Södra och norra fäbodgränsen

Fäbodarnas utbredning är begränsad till södra Norrland och angränsande delar av Svealand samt längs norra Norrlands kustområde. Den södra gränsen brukar kallas fäbodgränsen, men är även känd under andra namn såsom den biologiska norrlandsgränsen eller Limes Norrlandicus eftersom den är en viktig gräns såväl naturmässigt, klimatologiskt som arkeologiskt.

Vad som sällan nämns är att det också finns en nordlig gräns. Den går genom sydligaste Lappland, så att Ångermanland i princip är det nordligaste området för fäbodarna, såvida man bortser från ett mindre antal norrut längs kustområdet i Västerbotten och Norrbotten.

Norra och södra fäbodgränsen.

Regioner med olika egenskaper

Beroende på vilka egenskaper man anser är väsentliga, kan man göra olika geografiska gränsdragningar. Dels kan man betona skillnaden mellan öst och väst, där man i väst har haft en mer traditionell fäboddrift med många långfäbodar. I öst fanns i gengäld egenskaper av det motsatta slaget, såsom i Ångermanland där man varken hade gödslade slättevallarna eller inhägnader vid husen. Istället fördes gödseln hem till gården. Ett annat exempel är bodlanden i Hälsingland vilka skiljer sig från den västsvenska fäbodkulturen, men som likafullt har tydliga gemensamma egenskaper.

En vanlig indelning är att uppfatta stora delar av Dalarna, Härjedalen och västra Jämtland som ett kärnområde med många långfäbodar. Runt detta område var traditionerna och sedvänjan svagare och antalet fäbodar färre. Här kunde man till och med flytta tillbaka till bondgården mitt på sommaren när det var dags för slätter. Detta berör Värmland och sydöstra Dalarna samt kustlandskapen Hälsingland, Medelpad och Ångermanland, men också de fåtal fäbodarna som ligger i sydligaste Lappland och längs norra norrlandskusten. Inom det nordöstra området kan vissa av dem avgränsas från de övriga, vilket gäller de socknar som låg allra närmast kusten och slättbygderna. Här var halvfäbodarna allra vanligast.

Regioner utan fäbodar

Bortsett från norra och södra fäbodgränsen kan man notera att det finns områden där det inte finns några fäbodan alls, eller att förekomsten är mycket begränsad. I Dalarna, Västmanland och Värmland, men framför allt uppe i norr, är det svårt att förklara varför gränsen går exakt där. Det innebär att man på ena sidan om gränsen ansåg att fäbodan var något viktigt, medan man bara några kilometer eller mil därifrån hade den motsatta uppfattningen, trots att miljö och livsvillkor var likadana.

Den södra fäbodgränsen var en viktig kulturell gräns under hela forntiden och när Dalarna och Norrlands inland började befolkas.

Om fäbodan vore en naturlig del av hushållens ekonomi i skogsbygder, skulle fäbodarna ha utvecklats i södra Sverige, såsom i Småland, Dalsland, Östergötland, Södermanland och Älvsborgs län. Här finns det numera ingenting som påminner om avlägsna sommargårdar, eftersom de som fanns här övergick till bondgårdar med fast bebyggelse när godsen delades i arrendehemman runt medeltidens mitt. Dessa nybildade bondgårdar hade inte något eget behov av fäbodan eller avlägsna sommargårdar, dels eftersom betesmarkerna runt gården all-

tid räckte för en enskild familj, dels eftersom de redan bodde avlägset från de rikare bygderna, på samma sätt som blandbyar. Med andra ord borde inte heller bondgårdarna mellan fäbodgränserna ha haft något behov av fäbodar, eftersom det aldrig har funnits några stora gods i dessa trakter som krävde mer betesmarker för sina stora boskapsbestånd.

Skillnader mellan södra och norra Sverige

Den södra fäbodgränsen har varit en kulturgräns allt sedan de första bönderna i Sverige slog sig ner. Därefter skulle det dröja ända till början eller mitten av järnåldern innan Dalarna, norra Värmland och Norrlands inland koloniserades. Till skillnad från södra Sverige där godsen blev närmast allenarådande, anlade bönderna i norra Sverige enkla bondgårdar som de ägde och brukade själva med sin familj. Det innebar att bygderna vidgades i takt med den naturliga befolkningsökningen och genom fortlöpande hemmansklyvningar. Av det skälet har det nästan bara funnits skattehemman och självägande bönder i dessa bygder.

Motsatsen gällde i södra Sverige där de flesta bygderna etablerades under bondestenåldern. De kom mestadels att bestå av stora gods vilka ägdes av ungefär 10% av befolkningen. De övriga i samhället försörjde sig genom att bo och arbeta på dem. När godsen delades upp i familjegårdar under medeltiden arrenderades de ut och blev med tiden både frälsehemman, kyrkohemman och kronohemman.

Effekten av digerdöden och den agrara krisen

Digerdöden och de efterföljande epidemierna ledde fram till den agrara krisen i slutet av medeltiden, varvid drygt hälften av adelsfamiljerna lämnade frälset och sitt adelskap. Orsaken var att befolkningen inte räckte för att ta hand om deras jordinnehav och då minskade inkomsterna kraftigt när avraden (arrendeinkomsten) sjönk och många gårdar ödelades. Härigenom blev ungefär hälften av bondgårdarna skattehemman, varav många troligen arrenderades ut precis som tidigare. I slättbygderna låg godsen så tätt att det sällan eller aldrig fanns utrymme att expandera och vidga åkrar och betesmarker. I skogsbygderna däremot fanns sådana möjligheter, men när godsen uppdelats i arrendegårdar upphörde intresset eftersom landborna (arrendebönderna) bara hade avtal några år i taget.

Ifall fäboddriften hade uppstått så sent som i början av 1500-talet, skulle orsaken ha varit lätt att finna, men varken då eller under yngre medeltid finns kungliga eller kyrkliga beslut som berör fäbodarna. Inte heller finns det några förändringar i samhället som framtvingade byggandet av fäbodar. Om något sådant har funnits trots allt, skulle detta onekligen ha berört nordligaste Sverige samt skogsbygderna i södra Sverige, men så är inte fallet.

Det har föreslagits att den agrara krisen var en drivande och avgörande orsak till fäbodarnas uppkomst. Granskar man denna hypotes så finner man att effekten var den motsatta. De som drabbades av krisen var de rika jordägarna i södra Sverige, vilka efter digerdödens folkminskning hade betydligt färre landbor än tidigare. Därför tvingades de sänka avraden. Drygt hälften av adelsfamiljerna

fick så dålig ekonomi att det inte var lönsamt att hålla en stridshingst med ryttare för att få behålla sin skattefrihet. Istället valde de att frånsäga sig adelskapet och betala skatt för sina gårdar. Detta berörde bara området söder om fäbodgränsen där gods och arrendehemman dominerade. Norrut fanns nästan bara självägande bönder. Här uppe kom effekten av digerdöden att bli den motsatta. De hushåll som återstod fick plötsligt tillgång till åtskilliga ödegårdar där de kunde valla boskap och utöka sin odling. Först runt 1550-talet tycks de sista ödegårdarna ha blivit befolkade igen runt om i Sverige, men det finns undantag som visar att det fanns tämligen gott om ödegårdar ännu på 1620-talet i vissa bygder. Sammanfattningsvis fanns det ingen anledning att etablera fäbodan mellan 1350 och mitten av 1500-talet. Således måste det ha skett innan dess. Även spridningen måste ha varit avslutad senast i början av 1300-talet.

Ägarna

Eftersom fäbodgårdarna var en del av hushållets försörjning, hörde de alltid till en viss bondgård.

Ägarna och de övriga som använde fäbodlar

Bouppteckningarna anger klart och tydligt att inte alla hushåll ägde en fäbodgård eller ens en del av en fäbodgård, men de kunde åtminstone äga slättermarker vid en fäbod. Ett antagande, som utgår från förhållandet runt fäboden Ärtåråsen i Ore socken, är att hälften av hushållen ägde en fäbodgård samt att många av de övriga fick vistas där med sin boskap på villkor att de delade på sommarens sysslor. Denna teori förklarar många olösta frågor, såsom det begränsade antalet fäbodgårdar, bristen på vallhjon inom de familjer som ägde en fäbodgård samt varför även små fähus kan ha två hål i väggen där man skyfflade ut gödsel från boskapen. Detta tyder på ett reglerat samarbete där alla som ville fick tillträde till en fäbodgård. Möjligen var det vallhjon från sådana huslösa familjer som emellanåt kallade sig piga och dräng, eftersom de indirekt lejdes av en husägare på fäboden.

Alla skulle ha en fäbod, men alla ville inte ha det

Ibland kan man få uppfattningen att alla hushållen i vissa landskap hade sin boskap på en fäbod under sommaren. I de skrivna källorna finns tydliga uppgifter som visar att det inte ens var alla i de mest hängivna bygderna som hade sin boskap på fäboden. Detta eftersom vissa inte alls ville ha sin boskap där, utan tyckte att det var mycket enklare att ha dem kvar på bondgården. Denna motståndning framträder från 1700-talet och framåt samt visar att man egentligen inte alls behövde ha några fäbodlar, i varje fall inte på grund av brist på bete till boskapen.

Även prästen hade fäbodlar

Till och med prästerna hade fäbodgårdar, trots att de tillhörde de rikaste i socknarna, fast bara i de bygder där fäbodlar var vanliga. Dessutom försörjdes de av kyrkan genom en väl tilltagen prästgård och hög lön. Detta visar återigen att fäbodarna inte alls uppstod på grund av brist på bete utan att den primära funktionen var något helt annat.

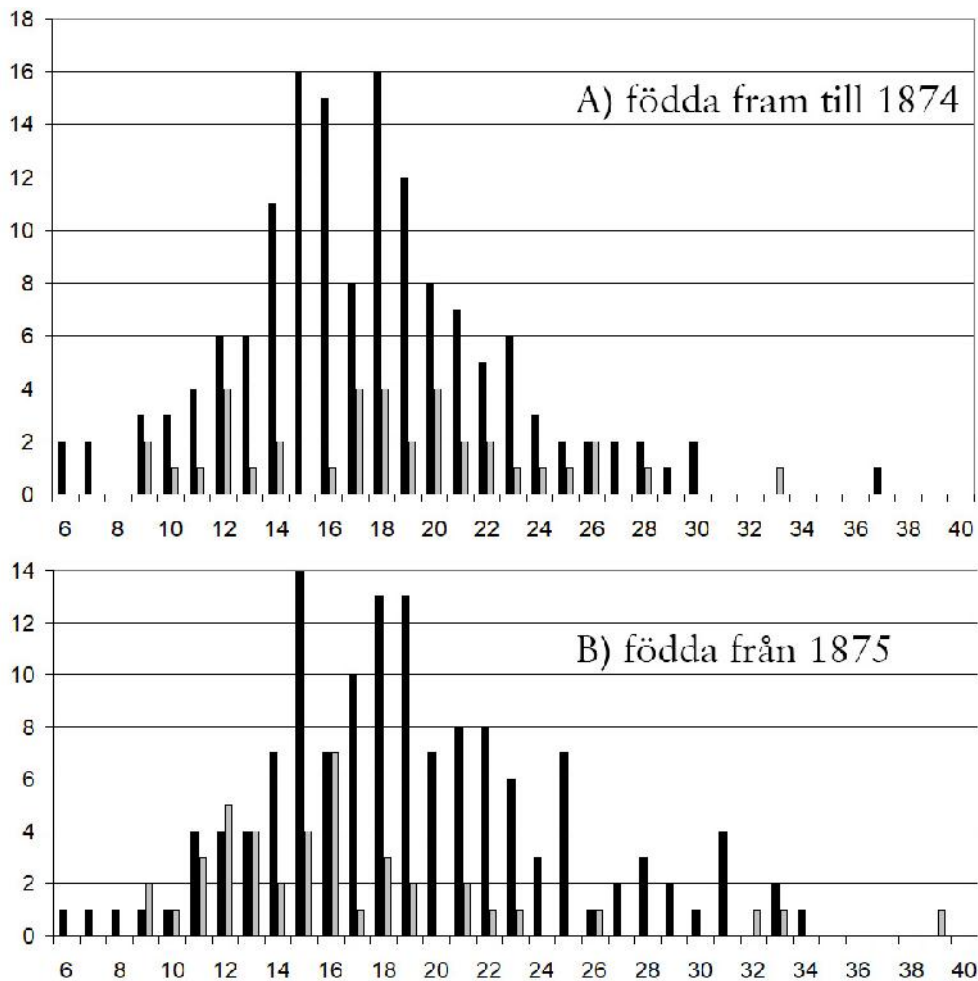
Blandbyarnas gårdar som inte hade egna fäbodlar

Bondgårdarna i en blandby, där det även fanns fäbodlar, hade märkligt nog aldrig någon egen fäbod. Ett undantag är dock byn Näset i Ore socken. Dessa hushåll är inte många till antalet, men betet runt blandbyarna borde ha varit marginellt i jämförelse med tillståndet runt socknens övriga bondgårdar. Likafullt

hade de inga fäbodrar för att dryga ut betesmarkerna. Detta visar också att fäbodarnas primära funktion inte berör betesmarkerna.

Allt färre hade fäbodrar efter 1860-talet

När de stora förändringarna genomfördes i samhället från 1860-talet och framåt, lades allt fler fäbodrar ner eftersom de blev omoderna och alltför ansträngande att upprätthålla för jordbrukande hushåll. Istället kom nya traditioner som medförde att man höll boskapen kvar hemma vid gården, vilket gick alldeles utmärkt för de flesta. Med andra ord hade inte fäbodarna använts på grund av betesbrist. Detta kommer att tas upp närmare i nästa kapitel "Funktion och förändringar".

De identifierade vallhjonens ålder i Ärtärasen fördelade på födelseår ifall de var födda fram till 1874 eller därefter, samt med åtskillnad på kvinnor/flickor (svart) och män/pojkar (grått).

Vallhjonen

I första hand var det **vallhjonen** som vistades på fäboden och om mjölken skulle förädlas var det deras uppgift. Även de övriga i **bondefamiljerna** vistades på fäboden kortare eller längre perioder, såsom vid buföringen. Likaså kunde skogsarbetare, malmlutare, vedhuggare, kolmilare och alla andra som tidvis befann sig i skogen besöka och tillfälligtvis bo på fäbodarna emellanåt.

Vallhjonen kom mestadels från den egna familjen, eftersom det var den billigaste och enklaste lösningen. Därför var i princip alla familjens ogifta döttrar vallhjon samt ibland deras bröder, såvida de inte hade något allvarligt handikapp. Giftna kvinnor med ansvar för små barn kunde knappast ta sig an fäbodens sysslor, men väl de som hade vuxna barn eller var nygifta samt ännu barnlösa. Benämningen **kulla** som ingår i ordet fäbodkulla, betyder ogift kvinna, varför giftna kvinnor och änkor rätteligen inte ska kallas fäbodkulla.

Vissa hushåll lejde en **piga eller dräng**, men när så gott som alla bondefamiljer hade sina döttrar på fäboden så fanns det sällan någon kvar att leja. I husförhörslängderna är antalet pigor och drängar alltid betydligt färre än döttrar och drängar. Likaså finner man ytterst sällan orden piga och dräng i ristningarna vid fäbodarna. Så var det åtminstone fram till slutet av 1800-talet när allt fler bondgårdar lade ner sina fäbodar och höll boskapen hemma på gården istället. Samtidigt ville allt fler av de äldre barnen ha en anställning vid fabriker eller andra ställen som erbjöd lönearbete. Denna brist på tjänstvilliga barn samt ett begränsat antal platser på fabrikerna etc medförde märkligt nog att en del av ungdomarna valde att ta anställning som vallhjon vid någon annans fäbodgård. Då reglerades arbetsvillkoren lika noga som vid fabrikerna. Fast något liknande tycks inte ha funnits tidigare.

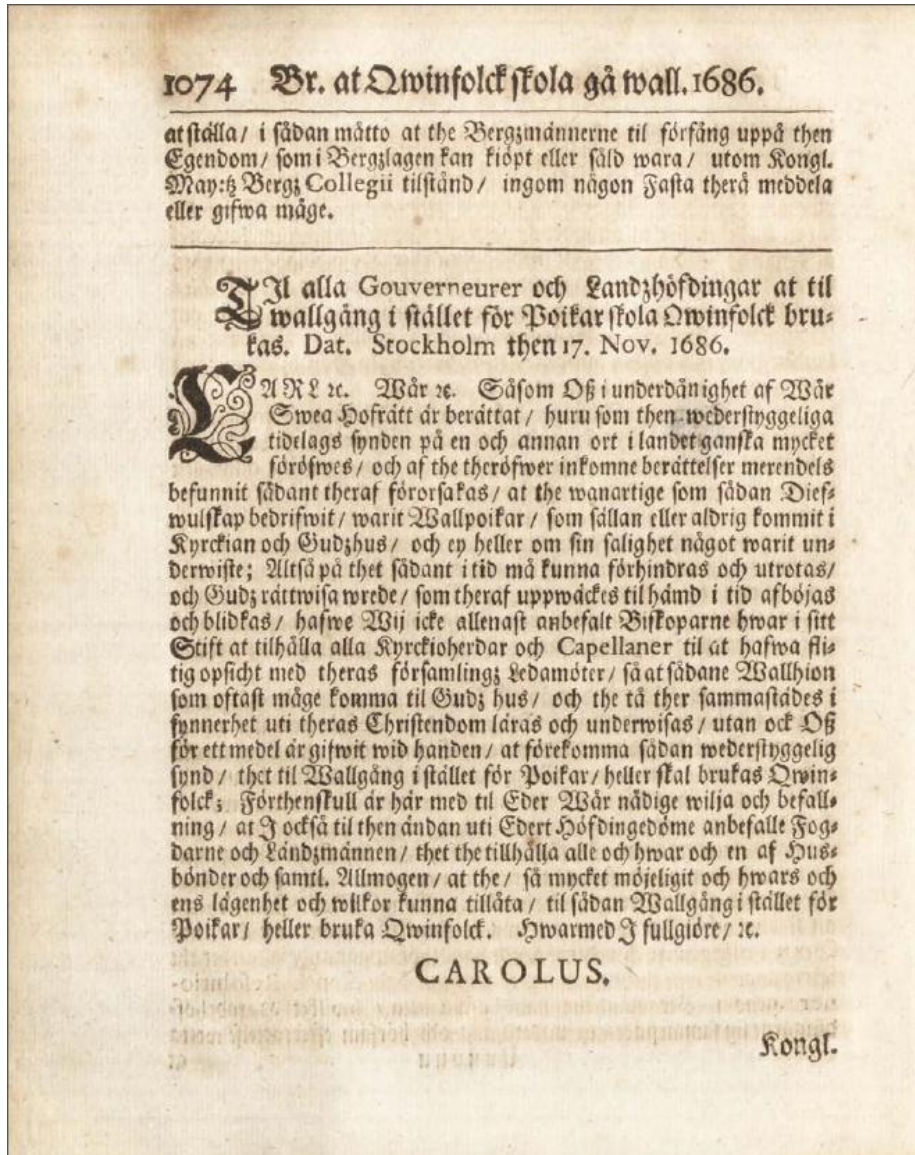
När familjeplanering blev vanlig i början av 1900-talet minskade antalet barn per familj. Samtidigt förbättrades folkhälsan vilket medförde att den genomsnittliga åldern ökade. Härigenom blev också mödrarna barnfria tidigare i sitt liv och var då fortfarande förhållandevis unga, kraftfulla och starka. På så sätt kom vissa äldre kvinnor att ta sig an de kvarvarande fäbodarna vars antal minskade för varje årtionde. Med andra ord var förutsättningarna och villkoren för vallhjonen helt annorlunda än tidigare.

Kungens förordning 1686

Kung Karl XI:s stadgade en förordning år 1686 som rekommenderade att man inte skulle tillåta vallgossar, utan att endast kvinnor fick valla boskap i skogen. Eftersom detta inte var en lag så efterföljdes den i varierad grad. Utifrån de tusentals inristade texterna vid fäbodarna i Ore socken kan vi ana att den faktiskt efterföljdes i hög grad i detta område, men inte till 100%. Möjligen styrdes valet att de unga kvinnorna fick vara vallhjon av andra orsaker, som att man ville ha den manliga arbetskraften till tyngre sysslor såsom slåttern.

Från allehanda dombokstexter vet vi att de allra flesta vallhjonen runt 1700-talet var unga kvinnor som redan vid 7-8 års ålder fick ta visst ansvar för krea-

turen, men det fanns också gossar och unga karlar som delade sysslan med dem. Sådana uppgifter finns ända fram till 1800-talets slut, varefter de äldre kvinnorna ökade långsamt i antal.

Kunglig stadga från 1686 som försökte få bönderna att ersätta vallpojkar med kvinnor, undertecknad av Karl XI.

Stadgan från 1686 när den återges med modern svenska:

Till alla guvernörer och landshövdingar, att till vallgång istället för pojkar ska kvinnfolk brukas.
Daterat i Stockholm den 17 november 1686.

CARL XI etc (som syftar på alla hans kungliga områden som regent), vår etc (som syftar på kungens gudomliga härlighet och godhet), som Oss i underdånighet av Svea Hofrätt är berättat, hur den vederstyggliga tidelagssynden på en och annan ort i landet ganska mycket föröwas, och av de däröver inkomna berättelserna merendels befunnit sådant därav förorsakas, att de vanartige som sådan djävulskap bedrivit varit vallpojkar som sällan eller aldrig kommit i kyrkan och Guds hus och ej heller om sin salighet något varit undervisade. Alltså för att sådant i tid må kunna förhindras och utro-

tas, och Guds rättvisa vrede som därav uppväckas till hämnd i tid kan avböjas och blidkas, har Vi icke allenast anbefallt biskoparna i sitt stift att tillhålla alla kyrkoherdar och kaplaner att ha flitig uppsikt med deras församlingsledamöter så att sådana vallhjon som oftast må komma till Guds hus, och de då där sammastädes i synnerhet uti deras kristendom läras och undervisas, utan också Oss för ett medel är givet vid handen, att förekomma sådan vederstygglig synd, och till vallgång istället för pojkar hellre ska brukas kvinnfolk. För den skull är härmed till er Vår nådiga vilja och befallning att ni också till den ändan uti ert hövdingedöme anbefalla fogdarna och landsmännen att de tillhålla alla och envar av husbönder och samtliga allmogen att de så mycket som möjligt, efter vars och ens lägenhet och villkor, kunna tillåta till sådan vallgång istället för pojkar hellre bruka kvinnfolk. Varmed ni fullgör etc.

CARL XI

Vallherdelistan i Orsa

Åren 1687-1705 upprättade prästen i Orsa en lista över alla som skulle vara vallhjon vid fäbodarna, med rubriken *Vallherdar*. Här kan vi se förvånansvärt många äldre kvinnor samt lejda pigor, men såsom väntat är det ytterst få män. Dessa uppgifter stämmer inte överens med övriga källor, såsom domböcker och ristningarna vid fäbodarna i Ore socken. Dock finns en viss överensstämmelse med mantalslängden i Orsa vid just den här tiden, för då är det ovanligt många pigor och drängar i Orsas befolkning, men så var det varken tidigare eller senare. Likaså kan det ökade antalet änkor i samma skattelängd ha varit följderna av den katastrof som drabbade Dalregementet på 1670-talet, men det var också en engångshändelse. Uppenbart avspeglar vallherdelistan en tidsperiod som måste betraktas som ett stort undantag.

Eftersom vallherdelistan inte kan kontrolleras med andra oberoende källor finns en risk att källan feltolkas. Exempelvis kan listan ha varit prästens påhittade skönmålning i syfte att visa biskopen hur duktigt de efterlevde kungens förordning. Därmed har listan ett lågt källvärde eftersom det finns andra källor som bestrider innehållet och nästan inget som bekräftar den.

De inristade texterna vid fäbodarna

Vid fäboden Ärteråsen finns i dag över 10.000 ristningar som nästan uteslutande tycks ha blivit gjorda av vallhjonerna och deras familjer. I de övriga fäbodarna som finns kvar i Ore socken finns ytterligare 15.000 ristningar, vilket är tillräckligt för att nå fram till trovärdiga påståenden. Så gott som samtliga identifierade vallhjon och övriga besökare vilka ristade in sina namn i husen eller på träden där boskapen betade under dagen, var ogifta. De flesta var unga kvinnor och en mindre andel var unga dalkarlar. Det är oklart hur många av dessa karlar som var vallhjon, eller om de endast skrev sina namn i samband med buföringen under vår och höst, eller när de besökte fäboden för att hjälpa till med något, eller bara kom för att få dansa och träffa kullor.

Antalet gifta personer som ristade sina namn är ytterst få. Likaså är orden piga och dräng sällsynta, liksom andra ord som kan antyda att de blivit lejda som tjänstefolk. De som ristade sina namn eller initialer många gånger, begränsade sällan detta till den fäbodgård där de bodde och hade sina sysslor. Tvärtom kan man ibland se deras namn och bomärken vid ett flertal fäbodgårdar.

Varg och björn

Vallhjon skulle inte bara se till så att kreaturen fick bete, utan de hade också ansvar för att varg och björn hölls på betryggande avstånd. Det finns berättelser om att bondfolket gick genom skogar med gevär för att skrämja bort dem innan boskapen släpptes på vall samt att även vallhjon kunde ha en bössa för att skjuta vid lämpliga tillfällen för att hålla vildjuren borta. Därför var det också viktigt att man höll kor, får och getter instängda i fähuset under natten. Trots alla åtgärder skedde det regelbundet att djur försvann. Ibland så nära att vallhjon blev vittnen till händelsen. Att försöka döda så många vargar och björnar som möjligt var därför ytterst nödvändigt. För Leksands socken uppges att 50-70 kor, oxar och hästar dödades årligen av varg och björn under perioden 1827-1839, varefter antalet nästan halverades under 1840-talet för att blott beröra ett enda boskapsdjur per år efter 1859. Då var björn och varg i det närmaste utrotade.

Kuriosa

Som kuriosa kan nämnas att det första vallhjonet som jag lärde känna i min barndom var Valter Wallner som ansvarade för 8-10 kor vid en fäbodgård i Svedjebodarna i Jämtland. Då var han närmare 60 år, men fortfarande ogift. Bondgården som ägde djuren hade varken vatten eller avlopp i boningshuset och har det fortfarande inte, men nu är gården obebodd och öde sedan 20 år.

"Fäbodkullan" Valter Wallner (född 1908) var visserligen ogift hela livet, men han var varken kulla eller gosse när han vallade korna långt in på 1970-talet.

Funktion och förändring

Funktioner

Det finns alltid minst tre olika typer av funktioner som föremål och byggnader etc inrymmer. Detta gäller även fäbodrar.

- **Praktiska funktioner** - anger effekt och konsekvenser när de används, vilket ibland kan uttryckas i verkningsgrader. En effekt med fäbodarna var rent social och medförde att familjen splittrades under en del av året och att man fick organisera såväl sysslorna som fördelningen av kosten. Därtill skulle vallhjonen förses med allehanda redskap, alltifrån bössa för att skrämma bort björnar till spunna ylletrådar så de kunde sticka strumpor om dagarna, eller något annat. Allt enligt familjens önskemål och behov.
- **Ekonomiska funktioner** - anger förvaltning och hushållning, vilka kan uttryckas i ekonomiska termer. Det kan gälla utökandet av betesmarker, men också att man tvingades avvara arbetskraft som ansvarade för boskapen, förde boskapen till och från fäboden samt hämtade hem de förädlade mjölkprodukterna. Därtill fick man nya kostnader när fler hus och gårdsgårdar skulle underhållas.
- **Estetiska eller skönhetsmässiga funktioner** - anger hur de formats och hur dess skönhetsmässiga egenskaper påverkat omgivningen. Det kan gälla val av träslag, hur knutarna timrats, husens proportioner samt dess inredning och utsmyckning, men också ifall man städade och höll rent, liksom hur vallhjonen klädde sig och uppträdde mot andra människor.

Tre samverkande funktioner som man ofta finner i nyttoprodukter som människor skapat under historiens gång.

Sysslor

Sysslorna på fäboden var inte särskilt utmärkande. Det man gjorde skedde också på bondgården. Kreaturen skulle ha föda, mjölken förädlades och kärnen diskades. Däremellan kunde man göra något nyttigt, såsom att skicka strumpor för att få tiden att gå, samtidigt som det i bästa fall gav lite inkomst. För det mesta ägnade man sig åt att:

- Mjölka
- Skumma
- Kärna
- Ysta
- Koka messmör
- Diska
- Valla
- Mocka och ströa
- Sticka strumpor, sy kläder, tillverka vispar etc

Sysslorna före respektive efter 1860-talet kunde vara väldigt olika. Sot i de inristade årtalen är inte lika vanligt i yngre texter som i de äldre, vilket visar att man inte kokade messmör i samma omfattning. Med separatorn kunde man påskynda skumningen av mjölk och därmed påbörja kärnandet av smör lite tidigare. Andra förändringar gäller boskapen. Får och getter försvann medan korna blev större och tyngre samt gav betydligt mer mjölk.

När bönderna lejde pigor som vallhjon ville de få ut så mycket som möjligt av den inhyrda arbetskraften. Då minskades bemanningen på fäboden och dagarna fylldes till bredden med sysslor. Därför är det svårt att föreställa sig livet på fäboden före 1860-talet innan industrialiseringen förändrade villkoren. Troli- gen hade man ett betydligt lugnare arbetstempo än därefter.

Under 1900-talet byggdes vägar till fäbodarna så att mjölken kunde hämtas med lastbil och bli förädlad på mejerier. Då kunde det räcka med en enda person som mjölkade och tog hand om djuren.

Upprepade hemmansklyvningar

Det finns en stor skillnad mellan skattehemman med självägande bönder gentemot frälsehemman och kronohemman som arrenderades av bönder som var jordlösa. Den förstnämnda gruppen visste att det lönade sig att utvidga gården genom att anlägga nya åkrar och ängar så att fler av barnen kunde få sin försörjning därifrån. För den andra gruppen var detta fullständigt ointressant. Om man arrenderade en gård under ett visst antal år gällde det att inte reparera mer än nödvändigt. Inte heller var adelsfamiljerna villiga att röja i skog och mark. Av det skälet hade 1500-talets arrendegårdar ungefär samma storlek ända fram till 1800-talet när det blev tillåtet att sälja dem till bönder så de blev skattehemman. Ofta finner man en någorlunda konstant befolkningsökning bland skattehemman, vilket motsvarade en fördubbling per sekel, i synnerhet norr om fäbodgränsen. Det innebar att hemmansklyvningar var mycket vanliga och att antalet bondgårdar och fäbodgårdar ständigt ökade.

Befolkningsökningen blev hög under 1800-talet även av andra skäl, alltså oavsett ifall gårdens åkrar och ängar vidgades. Förbättrade sädesslag gav större skördar, framavlade boskapsraser medförde större kor som gav mer mjölk och kött, samtidigt som får och getter blev olönsamma efter 1860-talet och ersattes av allt fler kor som blev större och tyngre.

Således har det så gott som alltid funnit bördiga marker runt om byarna ute i skog och mark, vilket möjliggjorde denna successiva expansion. Därför kan man inte påstå att fäbodar uppkom som en följd av betesbrist, för så gott som överallt fanns det skogsbeta på betydligt närmare håll.

Lötgångar och konflikter i skogen

När fäbodarna anlades kan vi utgå ifrån att det alltid fanns riktigt gott om utrymme med frodiga betesmarker runt om i skogarna, fast när antalet bondgårdar ökade så blev också fäbodarna fler. Till slut började det bli trångt och då fick man lov att organisera vallningen noga. Från fäbodarna gick ofta ett visst antal lötgångar eller stigar ut till betena och de användes enligt fasta system, såsom en viss stig per veckodag. Långt bort från fäboden kunde sedan stigarna delas upp så att de olika fäbodgårdarnas boskap kunde spridas ut ännu mer. Fast när boskapen ökat tillräckligt mycket började betet ta slut och då fick man anlägga nya fäbodar.

Missväxt, emigration och industrialisering

1860-talet var årtionde när de riktigt stora förändringarna påbörjades i samhället. Förutom att Sverige nyligen hade infört frimärken och bytt valutaenheter samt invigt stambanan för tågtrafik, så ersattes kyrkosocknarnas ansvar i samhällsfrågor av kommuner. Ett av deras första ärenden gällde att hantera missväxten under just 1860-talet som blev starten för den omfattande emigrationen till Nordamerika. Egentligen var sådana resor olagliga, men det struntade de desperata resenärerna i. De sålde sina hemman med boskap och mycket av lösöret för att skaffa sig en ny framtid långt västerut. Effekten av detta kunde nog ingen förutsäga. En av dem var flödet av information i de brev som skickades till den gamla hembygden där man kunde läsa om hur det var långt där borta i avlägsna trakter. Sedan avlöste förändringarna varandra i raskt tempo. Vissa kapitalstarka borgare hade till skillnad från den tynande adeln en förmåga att bekosta nya fabriker och industrier där mängder med folk anställdes. Härigenom uppstod bruksorter samtidigt som landets städer utvecklades från små marknadsplatser med en ytterst liten befolkning till sjudande centrum som fick en extrem folkökning. Följden blev även att kyrkans inflytande minskade när många frireligiösa rörelser ville tillgodose folket andliga behov där de kunde välja sina predikanter fritt varefter de sjöng muntra andliga visor till nykokat kaffe. På bara några årtionden gick Sverige från en urgammal bondekultur med fasta traditioner till en framtidstänkande nation som befolkades alltmer av lönearbetare. Nästa steg blev att arbetarna samlades i fackföreningar och bildade ett eget politiskt parti som fick stort inflytande. Därmed upphörde kungens, kyrkans och adeln starka och allenarådande makt.

En annan effekt var att många typer av föreningar bildades för att motverka ensamheten som uppstått dels efter skiftena på landsbygderna när många gårdar flyttats ut på gårderna, dels när folk som var främmande för varandra samlades i städer och bruksorter. Det kunde gälla nykterhetsföreningar, hembygdsföreningar, idrottsföreningar, hemliga ordnar etc.

Allt detta påverkade landsbygden och de som bodde kvar på bondgårdarna, vilka också fick ta del av många nyheter. Skördarna gav mycket mer än tidigare, korna blev mycket större och gav mer mjölk och kött än någonsin. Ullpriserna sjönk drastiskt på världsmarknaden, så det inte gick att sälja ull på den svenska marknaden. Då ersattes får och getter av storväxta kor som var betydligt tyngre. Samtidigt etablerades mejerier och slakterier, vilka köpte böndernas mjölk och slaktdjur. Det medförde att nästan ingen ville förädla sin mjölk hemma på gården och därför inte heller fortsatte med fåbodriften, mer än undantagsvis förstås. Trots den förbättrade levnadsstandarden och en framtidstro utan dess like, fanns det alltid några som ville bromsa utvecklingen och som upprätthöll verksamheten vid fåbodarna som om inget väsentligt hade hänt. Några av dem kom att fortsätta ända fram till vår tid.

Numera finns ett romantiskt skimmer över fåbodarna och den frihet som präglade vistelsen ute i naturen. Här skötte de sig själva utan myndigheternas, kyrkans och släktens inblandning. Om de bara vallade och mjölkade boskapen samt ystade, kärnade och diskade, så hade de gott om tid för sig själva eller med varandra. Sedan kom industrialiseringen som förändrade livsvillkoren även för dem. Fast uppfattningen om fåbodarnas enastående och saliggörande inverkan

är mestadels vår egen tids tolkning utifrån vårt eget perspektiv och moderna referensramar, där vi bortser från deras brist på toapapper, mobiltelefoner och veterinärer. Verkligheten var ofta den motsatta, eller snarare blandad. Många vallhjon gnällde och framförde klagomål i de ristningar som finns på väggar och dörrar, medan andra tyckte att det var ganska bra på fäboden trots allt elände och tristess som drabbade dem.

Kanske var det just de enorma förändringarna i samhället som blev så omskakande att vissa ville ta avstånd från utvecklingen och därför fann att fäbodarna var trevligare än vad man hade ansett tidigare. Nåja, sådana spekulationer tillhör endast vår egen tid och det är svårt att avgöra vad som är rätt eller fel, sant eller falskt såvida man inte analyserar den omfattande informationen som samlats in från dem som bott och haft sysslor vid fäbodarna.

Förändringar

Ända sedan urminnes tider hade utvecklingen i samhället stått still eller gått mycket långsamt. Plötsligt kom förändringarna i gång på allvar under 1860-talet och berörde till slut allting i samhället. Här följer en lista på ett urval av det som påverkades.

Gammalt levnadssätt	Nytt levnadssätt
kor, getter och får	endast kor
små kor	stora kor
familjens döttrar (och söner) vallar	även lejda pigor
ogifta vallhjon, främst kvinnor	även gifta och äldre kvinnor
sysslor för att få dagen att gå	sysslor som bonden bestämde
spicke-mat (kall mat)	samt potatis, kaffe och varm mat
de flesta hade tillgång till en fäbod	allt färre använde fäbodar
alla kokade messmör	allt färre kokade messmör
eldhus med golvdrag	sätessugor med trägolv och skorsten
skumma mjölk i stora kärl	separator för att skumma mjölken
egen konsumtion av mjölkvaror	mejerier som köpte mjölken
ingen drack mjölk	allt fler drack mjölk
inget utedass	utedass med tidningspapper
såpa och vatten	samt tvål
kärl av koppar, trä och bleck	samt kaffekoppar av porslin
egengjord ulltråd och textil	köp av tråd och textil med färgtryck
egengjorda kläder	köp av färggranna kläder
skogen har lågt värde	skogen har högt värde
vandring till fots	cykel, bil, buss och tåg
berättelser från bygd till bygd	samt brev och vykort
fåtal nyheter genom hörsägner	tidningar, radio
högmässa i sockenkyrkan	sång med frireligiösa grupper
bibelläsning och husförhör	fri tolkning av bibeln
skvaller och rykten	samt veckotidningar
aga var tillåtet	aga var förbjudet
kyrkan vet allt om existensen	vetenskapen förklarar existensen
kung, kyrka och riksdag bestämmer	fast mestadels politiska partier
husfadern och brukspatron bestämmer	samt fackförbunden
hembränning	reglerad försäljning, systembolag
öl och brännvin	samt nykterhetsföreningar
inga eller långsamma förändringar	snabba förändringar

urgamla traditioner
få klädesplagg
få möbler
man mindes ansikten
ingen guldring vid vigseln
varken läsglasögon eller böcker
skatt baserat på jordägande
dyr sjukvård
ingen tandborste
många barn per familj
lediga söndagar
förfaders/-moders förnamn vid dop
sockenstämma med prästen
riksdaler: specie, banco & riksgäld
pass vid inrikesresor
skrävåsen
årder som lokal smed tillverkat
åkrarna var stenröjda sedan länge
självsådda ängar
inga eller enstaka diken
gödsel från kreaturen
en-, två- & treskifte och lindor
varg och björn i skogen

mode och trender
fullproppad byrå och garderob
många möbler, mattor och gardiner
samt tittade på fotografier
gärna en guldring vardera vid vigseln
både läsglasögon och böcker
skatt baserat på inkomst
billig sjukvård
tandborste och tandkräm
familjeplanering med få barn
samt betald semester
samt helt nya namn vid dop
kommuner med folkets vilja
kronor
pass endast för utlandsfärder
fri företagsamhet
fabrikstillverkad plog
många fler gården som stenröjdes
sådd av vallfrön
många diken
samt köp av handelsgödsel
skiftesbruk
varken varg och björn i skogen under lång tid

Många fåbodar har redan försvunnit och fler är på väg.

Övergång till skiftesbruk

Förutom att bondgårdarnas boskap och odling förändrades successivt, skedde en hastig övergång till skiftesbruk i slutet av 1800-talet. Istället för att låta åkrar få ligga i träda med jämna mellanrum, användes gårderna växelvis så att de gav maximal avkastning. En sådan växtföljd, eller skiftesbruk, kan också inrymma perioder av träda. En av fördelarna var att man undvek skadedjur och sjukdomar, men det gav mer arbete när åkrar övergick till vall. Då tvingades man så vallfrön, vilket man aldrig hade gjort tidigare, samt fick lov att stenröja ängar och utdika sankmarker. Nettovinsten med detta system varierade mellan olika bygder och är svår att beräkna, men även om den blev liten och försumbar lät man boskapen få beta hemma vid gården istället för på fåboden. Därmed insåg man att fåbodarna inte alls var nödvändiga utan bara en gammal tradition som medförde onödigt merarbete. Då ödelades ett stort antal för gott.

Somliga höll dock fast vid fåbodarna av andra skäl, men sällan eller aldrig på grund av bondgårdens ansträngda ekonomi eller betesbrist, även om somliga framförde sådana orsaker. Tvärtom var det en stor fördel att ha boskapen vid gården året runt, eftersom de allra flesta bönderna hade ersatt sina får, getter och småväxta kor mot nya stora koraser som hade betydligt högre avkastning, varefter de sålde sin mjölk till mejerierna. Samtidigt ersattes många hästar av traktorer som drev nya typer av redskap.

Industrialiseringen eftersträvade alltid en hög effektivisering och då fanns det ingen naturlig plats för fåbodarna. Dessutom tycks de allra flesta på bondgårdarna ha varit glada över att tiden med fåbodarna var förbi och kunde avslutas. Få ville minnas tillbaka till tiden med materiell fattigdom när man inte förmådde bestämma så mycket över sina egna liv samt upplevde en ständig utsatthet för naturens oberäknliga nycker och tvingades foga sig i dess svängningar och skiftande villkor.

När eldhusen och mjölkbodarna övergavs dröjde det inte länge innan tak och syllstockar drabbades av röta tills husen föll ihop, eller revs och kapades till ved.

Övergripande funktioner

Så gott som all litteratur om fäbodarna påstår att de var nödvändiga komplement till hushållen, eftersom man anser att det måste ha varit brist på betesmarker. Ingen stannar upp och tvekar på den punkten, eftersom det låter sant och korrekt. Således upprepas denna tes ständigt och jämt, vilket ses som ytterligare en garanti på dess trovärdighet. Just därför är det viktigt att ifrågasätta påståendet genom att sammanfatta vad vi vet om deras funktioner. Nedan följer några punkter som berörts ovan.

- Det rådde brist på betesmarker norr om fäbodgränsen NEJ
- Alla bönderna hade sin boskap vid fäbodarna NEJ
- Prästerna var fattiga och behövde fäbodarna NEJ
- Fäbodarna medförde en arbetsbesparing NEJ
- Fäbodarna medförde ekonomiska vinster NEJ
- Fäbodarna var mycket uppskattade av vallhjonerna NEJ
- Vallhjonerna var mest lejda och/eller äldre kvinnor NEJ
- Fäbodarna var nödvändigt för bondenäringen NEJ
- De naturgeografiska villkoren för bönderna var högst olika på ömse sidor om norra fäbodgränsen, men också mellan t.ex. Dalarna och Smålands skogsbygder NEJ
- Det var ofarligt att ha boskapen på fäboden eftersom varken varg eller björn vågade vara i dess närhet NEJ
- Den agrara krisen under medeltidens slut gav upphov till fäbodarna NEJ
- Den agrara krisen drabbade bygderna hårt norr om fäbodgränsen NEJ
- Man hade avlägsna fäbodarna strax efter digerdöden och fram till mitten av 1500-talet, trots stor tillgång på ödelagda gårdar som låg intill byns befolkade gårdar JA
- Effekten av digerdöden (som gav upphov till den agrara krisen i södra Sverige) borde ha ödelagt fäbodarna om deras funktion enbart var behov av betesmarker JA
- Spridningen av fäbodarna var avslutad år 1530 JA
- Spridningen av fäbodarna måste ha varit avslutad redan innan digerdöden år 1350 JA
- Eldhus var de normala boningshusen innan ryggåstugor med murad spis och skorsten infördes på bondgårdarna från 1500-talet JA
- Eldhus på fäbodarna är en relik från bondgårdarna, men innan 1500-talet, eftersom eldhusen på bondgårdarna försvann då JA
- Etableringen av jordbruk norr om norra fäbodgränsen, som alltid har saknat fäbodarna, skedde efter 1530-talet när spridningen var avslutad i Sverige JA

- Det kändes sannolikt säkert att ha boskapen och de ogifta kvinnorna långt bort i skogen i händelse av ofredstider JA
- Bondgårdar i blandbyar saknade behov av fäbod JA
- Bondgårdarna nere i byarna hade större brist på betesmarker än bondgårdarna i blandbyarna NEJ
- Antalet fäbodgårdar ökade i ungefär samma takt som bondgårdarna JA
- Fäbodrar finns bara i det område av Sverige som koloniserades under järnåldern samt den del av Norrlandskusten som befolkades av bönder under bronsåldern JA
- Övergången till skiftesbruk skedde runt slutet av 1800-talet i fäbodområdet, bland annat eftersom mejerierna ville köpa mjölken och ungdomarna sökte lönearbete, varvid fäbodarna övergavs JA
- Omställningen till skiftesbruk blev svår ekonomiskt övergång, eftersom man tvingades avstå från sina fäbodrar NEJ
- Bönderna hade gott om pengar och kunde leja vallhjon före mejeriernas tid NEJ
- När mejerier etablerades och böndernas vuxna barn tog lönearbete tvingades man ofta leja vallhjon om man ville upprätthålla fäboddriften, vilka gavs extra många och betungande sysslor JA
- Med familjeplanering och bättre hälsa kunde far- och morföräldrar för första gången ställa upp som vallhjon JA

Rent generellt kan man fastslå att det onekligen var en extra arbetsbörda att ha fäbodrar. Dels skulle hus och gårdsgårdar byggas och underhållas, dels skulle den förädlade maten föras tillbaka till bondgården. Till detta kom påverkan i det sociala livet där några tyckte det var skönt och behagligt att få komma till fäboden, medan de flesta tycks ha haft den motsatta uppfattningen. Denna åsikt delades redan på 1700-talet av ett mindre antal bönder som vägrade att ägna sig åt fäboddrift, trots hårt tryck från sina grannar som ville att alla gjorde likadant. Här kanske vi finner en del av förklaringen, nämligen att fäboddriften reglerades av starka traditioner, inte av ett ständigt behov av mer betesmarker.

Kontext

För att förstå fäbodarna och deras funktion i ett bondesamhälle måste man sätta in dem i en kontext som anger sammanhanget och den bakgrund som gällde vid dess uppkomst. Några viktiga utgångspunkter är följande.

- **TYPER** - Variationen inom fäbodarnas egenskaper är stor och ibland steglös, vilket gör att det inte alltid finns distinkta gränser mellan olika typer. I dessa fall utgör typerna endast generella beskrivningar av egenskaper som samlas i olika kluster. Samtliga kan dock kallas **avlägsna sommargårdar**.
- **TID** - Spridningen var avslutad i början av 1500-talet och således redan strax **före digerdöden**. Flera vegetationshistoriska analyser indikerar att fäbodarna var samtida med de äldsta nybyggena i norra Sverige när dessa bygder koloniserades under **järnåldern**.
- **UTBREDNING** - De förekommer bara **mellan södra och norra fäbodgränsen**, men inte i andra snarlika områden i Sverige. Den södra gränsen är även en arkeologisk och historisk gräns som åtskiljer **två helt olika typer av kulturbygder**.
- **FUNKTION** - Skogsbeten var säkerligen uppskattade, men inte något nödvändigt för underhåll av hushållens kreatur. När bönderna fick ett starkt behov av mer betesmark, fanns det nästan alltid gott om bördiga jordar runt byarna ända fram till 1800-talet. Härigenom möjliggjordes mängder med hemmansklyvningar. Därför måste fäbodarnas **primära funktion ha varit något annat**.

Ingenstans finner man en tydlig och enkel förklaring till fäbodarnas uppkomst. Varför valde man i en begränsad del av landet att föra bort sin boskap långt hemifrån under sommaren? Denna tradition var så stark ända fram till 1800-talets slut att den blev självgående. Varken bönder eller vallhjon hade något svar på frågan. Insikten att de faktiskt inte var nödvändiga och att man med fördel kunde lägga ner dem kom först när fäboddriften ifrågasattes av mejerierna samt när ungdomarna hellre ville ha lönearbete. Då pågick också övergången till skiftesbruk, vilket medförde att fäboddriften fick ett slut. Märkligt nog var det få som saknade dem.

Källor som nämner fäbodar och avlägsna sommargårdar förekommer redan under medeltiden, men ökar kraftigt från 1500-talet när spridningen var avslutad. Alltså måste vi leta efter svaret långt innan dess. Sambandet mellan kolonisationen av norra Sverige under järnåldern och utbredningen av fäbodar kan inte ringaktas, utan antyder starkt att det var då som de byggdes. Ifall vi genom detta kan återfinna kontexten och besvara när och varför det skedde just där, så återstår den viktigaste frågan - Varför? Vad som är förbryllande är just avståndet till bondgården. Eftersom lösningen inte finns norr om fäbodgränsen, bör den således finnas söder därom.

Sommargårdar i södra Sverige före digerdöden

Det finns inga fäbodlar söder om fäbodgränsen och har aldrig funnits några, enligt de befintliga och kvarvarande källorna. Fast enligt en teori som jag publicerade förra året måste det ha funnits gott om **avlägsna sommargårdar** söder om fäbodgränsen ända fram till digerdöden. Dessa sommargårdar tillhörde godsen i södra Sveriges skogsbygder, vilka i likhet med många andra gods uppdelades i mitten av medeltiden och blev familjegårdar som arrenderades ut. Sådana delningar påbörjades sporadiskt redan i början av medeltiden, men skedde allra mest som en effekt av befolkningsminskningen efter digerdöden. Då omvandlades godsens sommargårdar till vanliga bondgårdar som beboddes året runt av landbor (arrendatorer). Innan dess tycks de bara ha varit befolkade under somrarna för att ta hand om en del av godsens stora bestånd av kreatur. Fornlämningar visar att det funnits folk i dessa bygder ända sedan bondestenåldern, medan ortnamnen visar att de blev permanent befolkade först under medeltiden.

Syftet med sommargårdarna var troligen att ägarna till godsen ville hålla så mycket boskap som möjligt och behövde motsvarande mängd betesmarker. På så vis användes alla tillgängliga marker, både nära och avlägsna. Några bodde så långt bort att de inte hann tillbaka med boskapen till kvällen och då var bygandet av sommargårdar enda alternativet. Lika viktigt kan en annan funktion ha varit, nämligen att hålla boskapen gömd ute i skogen i händelse av ofredstider.

I detta perspektiv kommer frågan om fäbodarnas egentliga funktion i ett helt annat läge. Om det fanns avlägsna sommargårdar i både södra Sveriges skogsbygder och norr om fäbodgränsen under en viss period, så måste det ha varit dessa sydsvenska sommargårdar som var bakgrunden till införandet av fäbodlar i norra Sverige. Alltså att de som koloniserade norra Sverige under järnåldern tog med sig den här traditionen från södra Sverige. Inte för att det saknades sommarbete där de slog sig ner, utan enbart för att hålla boskapen gömd under sommaren i händelse av anfallande främlingar. Därmed kan även bodlanden inräknas i gruppen "avlägsna sommargårdar", oavsett om man vill uppfatta dem som fäbodlar eller inte.

Eftersom nybyggarna sannolikt kom från spridda delar av södra Sverige, såväl skogsbygder som slättbygder, är det rimligt att de tog med sig allehanda traditioner och sedvänjor såsom att anlägga avlägsna sommargårdar. Det innebär att de som härstammade från slättbygder och inte bör ha varit vana med fäbodlar, varför de antingen struntade i denna tradition eller härmade de andra.

Rekonstruktion av kolonisationen i norra Sverige

Enligt denna teori koloniserades de bördiga områdena i norra Sverige under järnåldern samtidigt som man anlade fäbodlar vilka de använde sommartid för att hålla boskapen gömd i händelse av ofredstider. Överallt byggdes enkla bondgårdar som var och en försörjde en enskild familj. Här etablerades aldrig stora gods av samma slag som i södra Sverige, utan hushållen hade ett mindre antal kreatur som de ville skydda så mycket som möjligt.

Sammanfattning

Fäbodarna kan sammanfattas på följande sätt.

- Scenario** Nybyggarna norr om fäbodgränsen tog med sig traditionen från södra Sveriges skogsbygder när de runt mitten av järnåldern eller något tidigare koloniserade många och stora bygder. Detta förklarar uppkomsten av den södra och norra fäbodgränsen, eftersom spridningen var avslutad i början av 1500-talet.
- Ursprung** Godsen i de sydsvenska skogsbygderna hade sommargårdar, vilka låg på bördiga platser runt om i skogarna. De omvandlades till bondgårdar senast i mitten av medeltiden, varefter godsägarna arrenderade ut dem till landbor. Detta förklarar varifrån traditionen kom och varför de numera inte finns några sommargårdar kvar söder om fäbodgränsen.
- Funktion** Att gömma boskapen (och ogifta kvinnor) sommartid i skogen i händelse av ofredstider och besök av tjuvar och våldsverkare, på samma sätt som i södra Sveriges skogsbygder där de stora godsen även behövde ta tillvara på alla avlägsna betesmarker runt godsen, men främst av ett annat skäl. Det sistnämnda gällde inte i norra Sverige, eftersom det endast fanns familjegårdar norrut, men likheterna förklarar ändå varifrån traditionen kom och varför man anlade fäbodar.
- Utveckling** Lokala anpassningar gav upphov till hemfäbodar och långfäbodar samt bodland i Hälsingland. Den senaste förändringen har pågått sedan 1860-talet när man gick över till skiftesbruk och sålde mjölken till mejerierna samt familjens barn önskade lönearbete och fast anställning, varvid de flesta av fäbodarna ödelades eftersom man höll kvar boskapen på bondgårdarna. Detta skedde utan problem, vilket visar att fäbodarnas funktions aldrig har varit brist på bete.

*

* * *

* * * *

* * *

*